Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 115 (15800) ◆ 1996 чылдың ◆ октябрь 1, вторник ◆ Ат салган шагы 00.10 ⇶ Садар өртээ 500 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

61-ги сезон ажыдыышкыны

«ХАЙЫРААН БОТ»

Тыванын В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм шии театры 61 дугаар сезонун октябрь 4-те ажылар. Бо чылын база-ла тыва классиканың баштайгыларының бирээзи В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи-биле ажыдар деп билип алгаш, бистиң корреспондентивис театрның директору Кан-оол Тагалановбиле чугаалашкан.

— Бодап-даа көрүнер даан, театрның ады безин Виктор Көк-оол болгай. Ол дээрге улуг артист, драматург, чогаалчы чораан. Ынчангаш оон баштайгы тургускан шиизи бистин классикавыс болуп артып калыр ужурлуг. Оон ангыда бистин шыырак дээн артистеривис ында киржип турар.

Ийи талазында чайын Уфа хоорайга делегей чергелиг фестивальга бир-ле дугаар киришкеш, «Хайыраан ботту» көргүскен бис. Анаа 10 театрлар киришкен, а бистин театр 2 дугаар черни алгаш, шыырак шаннелларны эккелген боон турар. Ол шанналларны сезон ажыдыышкынынга культура, кино болгаш туризм сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар тыпсыр — деп, ол сонуургатты.

«Хайыраан боттан» аңгыла театрның коллективи көрүкчүлерни В. Серен-оолдуң «Амыдыралың хөөлери», «Күдер анчы», Р. Томаның «Сес ынак хөрээжен», Х. Ширинн-оолдуң «Хостуг Тыва», К. Драгунскаяның «Вверх тормашками», уругларга В. Заходернің «Дюймовочканың чалгыннары» болгаш чаа концерттер «Акшазы хөй кадай болза», «Ырлапсымза ындынныг мен», «Чараш даштыг сайзанаавыс» болгаш өске-даа шии-концерттер-биле өөртүр.

Театрга чон дыштанып, чараш, солун чүүлү көөр дээш баар болгай. Ынчангаш артистерге-даа, көрүкчүлерге-даа чылыг, аянныг септеттинген театрга өөрүнчүг. А театрның удуртуп-баштаар даргалары септелгени бүрүнү-биле кылып доосканын, база бо кыжын чылыг болурун аазап турарлар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

КАДЫКШЫЛЧЕ БАЗЫМНАР

Республиканың элээрлер болгаш кадыкшыл ниитилели кылып чоруткан ажылының түннелдерин кожуунар төптеринде, суурларда таныштырып турар.

Сентябрь 25-те Хандагайты суурга башкылар, эмчилер, социал педагогтар, ажыл-агыйларның удуртукчулары чыглып келгеш, элээрлер болгаш кадыкшыл талазы-биле республика ниитилелиниң баштаар черинин даргазы Н. Б. Тыртык-Караның отчедун дыңнап чугаалашкаш, моон сонгааргы сорулгаларының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Кожуун чагыргазының бажыңының бирги каъдында үш өрээлдиг, бир залдыг кадыкшыл клувун ажыткан. Анаа янзы-бүрү эм оттардан суксуннар хайындырар, массаж кылыр, сагыш-сеткил ажыдып, арыглаар кабинеттерни ажыткан. «Сээң оруун» деп темага баштайгы таныжылга көргүзүгнү дуржулган. Кызыл хоорайда «Саян» универмаг-тың чанында уруглар фондузунун 2 дугаар садында бо чазын кыдат бараанчар делгелгезинге көргүскен бараанчарны садып турар. Бо бараанчар езулуг шынарлыг. Оларны күрүнс бүдүрүлгелери бүдүрген болуп турар. Кухняга хереглээр электри-биле ажылдаар сакпыцнар, сковородкалар, чем аймаандач — вермишельдер, лапшалар, уруглар чемнери дээш, сон-даа өске бараанчарны садып турар. Бараанчарның шынары эки болгаш өртээ чиик болуп турары бистиң садып алыкчыларывыстың сеткилинге таарышкан болгаш олар бараанчарны күзелдии-биле ап турарлар.

ЧУРУКТА: садыгжы (оң талазында) Мария Шолакшинова ажыл үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Кызыл хоорайда болгаш Тывада экономика амгы үеде ам-даа рынокче долузу-биле шилчиттинмээн, ниитилелде политиктиг дүшкүүрлүг чорук ам-даа артпышаан, кижилерниң социал амыдыралында нарын айтырыглар туруп турар, оларны шыңгыызы-биле шиитпирлээр бис дээрзин демдеглевейн баар аргавыс чок. Мындыг нарын байдал турда, бистиң хоочуннарывыска ындыг-ла, амыр эвес дээрзин чугаалаары-даа артык боор «Хоочуннар дугайында», «Улуг назылыг хамаатыларының болгаш инвалидтерниң социал хандырылгазының дугайында» федералдыг хоойлуларны боттандырары-ның талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Олар улуг назылыг кижилерге деткимче боор, шилчилгелиг үеним чамдыкта аажок аар согуглар чиигедир, оларның кадыынче сагыш салыр, кырып келгеш чаасканзыргай чоруктан камгалаар ужурлуглар.

Бистиң республикада Чурттакчы чоннуң социал камгалал ламызының шугуму-биле назылап кыраанарның элээн каш бажыы-интернаттары ажылдап, бажыңга дарый социал дузаның салбырлары ачызын коргүзүп, болдунар-ла аргалар-биле пенсиялар тыныстынып, тус чер бюджеттериниң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның күсели-биле улуг назылыг кижилерге моральдыг болга материалдыг деткимчениң хемчеглери алдынып турар.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Силерге, хүндүлүг өңнүктер, Улуг назылыг кижилер хүнүн таварыштыр түректи-ҥ ханызындан изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежиктиг болгаш төнүп болбас омак-сергек чорукту күзеп тур. Бистиң уругларывыстың келир үези дээш амыдырал, чуртталгавысты чаартырынга Силерниң деткимчиларге бүзүрелдиг бис.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Бөгүн — улуг назылыгларның хүнү

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хүндүлүг чаңгыс адачурттугларым!

Чурттар аразының Каттышкан Нациялар Организациязының шиитпири-биле бүгү делегейде Улуг назылыглар хүнүн демдеглап эрттирип эгелээнинден бээр беш чыл боп тур. Бодап көөрге ол болаа боттарының үезинде оларның уруглары эртем-билиглиг, кадык-чаагай болгаш аас-кежиктиг болзун дээш болдунар-ла чүүлдерни кылып келген база кылып-даа турар бистиң күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарывыска, улуг назылыг кижилерге аныяк салгалдың хүндүткелиниң база сагыш човаашкынының демдээ болур ужурлуг.

Россияда болгаш Тывада экономика амгы үеде ам-даа рынокче долузу-биле шилчиттинмээн, ниитилелде политиктиг дүшкүүрлүг чорук ам-даа артпышаан, кижилерниң социал амыдыралында нарын айтырыглар туруп турар, оларны шыңгыызы-биле шиитпирлээр бис дээрзин демдеглевейн баар аргавыс чок. Мындыг нарын байдал турда, бистиң хоочуннарывыска ындыг-ла, амыр эвес дээрзин чугаалаары-даа артык боор «Хоочуннар дугайында», «Улуг назылыг хамаатыларының болгаш инвалидтерниң социал хандырылгазының дугайында» федералдыг хоойлуларны боттандырары-ның талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Олар улуг назылыг кижилерге деткимче боор, шилчилгелиг үеним чамдыкта аажок аар согуглар чиигедир, оларның кадыынче сагыш салыр, кырып келгеш чаасканзыргай чоруктан камгалаар ужурлуглар.

Бистиң республикада Чурттакчы чоннуң социал камгалал ламызының шугуму-биле назылап кыраанарның элээн каш бажыы-интернаттары ажылдап, бажыңга дарый социал дузаның салбырлары ачызын коргүзүп, болдунар-ла аргалар-биле пенсиялар тыныстынып, тус чер бюджеттериниң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның күсели-биле улуг назылыг кижилерге моральдыг болга материалдыг деткимчениң хемчеглери алдынып турар.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Силерге, хүндүлүг өңнүктер, Улуг назылыг кижилер хүнүн таварыштыр түректи-ҥ ханызындан изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежиктиг болгаш төнүп болбас омак-сергек чорукту күзеп тур. Бистиң уругларывыстың келир үези дээш амыдырал, чуртталгавысты чаартырынга Силерниң деткимчиларге бүзүрелдиг бис.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

ТҮҢНЭЭН, СҮМЕЛЕШКЕН, ДУГУРУШКАН

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының IV Кызыл хоорай конференциязы болуп эрткен. Отчеттуг дөрт чыл дургузунда хоочуннар чөвүлелиниң ажылының дугайында ооң даргазы А. А. Зайцеваның илеткелин болгаш ревизия комиссиязының даргазы З. Р. Кондратьеваның илеткелин конференцияның делегаттары дыңнап чугаалашкан.

Күш-ажылдың хоочуну делегат К. Шишигин бир дугаарында сөс алгаш, санал берген. Рынок харылзааларынче шилчириниң бо берге үезинде дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Кызыл хоорай организациязы бодунун ажыл-чорудулгазын чүгле соксатпаан эвес, харын улам идепкейжиткенин ол демдеглээн. Чижээ, 1995 чылда деткимчени көргүзери эргежок чугула болу берген дайынның киржикчилеринге, инвалидтеринге 8 миллион ажыг рубльдуг, 1996 чылдың эгезинден бээр барык дөрт миллион рубль түннүг дузаламчыны берген. Аныяк салгалды кижизидеринге, өөредиринге хоочуннарның ролюнун дугайында делегат онзалап демдеглээн.

Чоннуң социал камгалалының Кызыл хоорай эргелелиниң начальниги Б. Тугур-оолдуң саналын конференцияның делегаттары улуг кичээнгей-биле дыңнаан. Ол эргелел болгаш хоорай чөвүлели дем-биле ажылдап, найысылалда хөй муң хоочуннар дугайында сагыш салышкынны илергейлеп, келгенин оратор чугаалаан.

Эрткен дөрт чылдың дургузунда хоочуннар чөвүлелиниң 45 кижи составтыг сонгуттурган органы бодунуң пленумнарын, а чөвүлелдің 11 кижи составтыг президиуму хуралдарын чогуур үезинде чылдырып, хоочуннарның амыдыралының эң чугула айтырыгларын чугаалажып, шиитпирлеп келгенин демдеглээр херек. Конференцияның делегады О. Кожевниковтуң саналын делегаттар болгаш чалатканнар бүрүн деткээн. Республикада харылзаа органнарының удуртукчулары харылзаа шугумунга ажыдап чораан хоочуннар дугайында көңүс сагыш салбайн турарын ол чугаалаан. «Акша-хөреңги чок» деп чылдакбиле харылзаа черинің удуртукчулары хоочуннарга кандыг-даа деткимчени көргүспейн келген.

Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа болгаш Кызыл хоорай чагыргазы дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында сагыш салыышкынны илергейлеп турарын илеткелге болгаш саналдарга өөрүп четтириишкин-биле

Кооператив удуртукчузунга сөс

ШЫН БИЛИП АЛДЫВЫС

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Москвага ажыл-албан кылып чораанын «Шын» солундан номчааш, сеткил-сагыжым дыка дүвүреди. Эң ылаңгыя сөолгү арткан акша курлавырларын банкылар Президент соңгулдаларынга чарып каапкан дээрге суг ыглаксанчыг чүве-дир оң. Акша-төгерик чок апаарга, кымга өөрүнчүг деп?!

Бо берге байдалдардан уштунуп үнеринге өскээртен биске кым-даа дузалашпас дээрзи ам шуут билдине берди. Актыг шынны ажыт-чажыт чогу-биле чугаалап бергени дээш Шериг-оол Дизижиковичиге четтирдим! Бергелерни ажып эртер дээш коллектив бүрүзү, кижи бүрүзү демисежир, хажыызындан кайгап орар, азырадыкчы хөөн шуут турбас ужурлуг.

Бистің Арыг-Үзүү суурда көдээ ажыл-агылыг дөрт кооператив ажылдап турар. Чайгы үеде сиген-ширбиил белеткеп, эвээш биче-даа бол, тараа-быдаавысты өстүрүп турдувус. Суксун-суггат чедишпезинден чамдык шөлдерниң тараалары ара кадып калганы хомуданчыг.

Мээң удуртуп турарым «Кежик» кооперативте байдал багай эвес, Часкаар Ш. Д. Ооржак бистің шөлдеривиске чорааш, суггарылгаже онза кичээнгей салып, ажыктыг сүмени кадып, төц черлерни суггарбайн барганывысты көргеш, чемелээндаа. Кооператив кежигүннери ол шүгүмчүлелди чөп деп санааш, ажылывыстың шынарын экижиттивис.

Бо хүннерде күскү дүжүт ажаалдазынче кириптивис. Баштайгы долгандырыгдала комбайнның бункери дораан дола берди. Гектар бүрүзүнден 12-15 центнер дүжүттү ап болурун ол херечилеп турар.

Кооперативвисте барык дөгеревис дөргүл-төрел кижилер ажылдап тур бис. Демнигде күштүг дижири чөп. Бодунуң үлүүн каткан кижи багай ажылдаарга канчап-даа таарышпас дээрзи билдингир.

Мал-маганывыстың бажы өзүп тур. Чылгывыс, хой, өшкүвүс тайгалааш келди. Каш хаванывыс оолдарын эдертип алган, чай дургузунда ногаан шыкка оттап чайладылар. Малды дүн-хүн чок карактап, азыраарга озугени аажок боор-дур. Черле ынчангаш, кижилер боттарынга алган даалга-хүлээлгезин күүседир, ажыл-херектіңээзи-дир мен деп үүлдү биле берген соонда, үүле бүдүнгүр-даа, эчис сорулга күүсеттинер-даа боор-дур.

Остүрген дүжүдүвүстү «Далай» кооперативтің шаңынга арыглаар боop дугуруштувус. Үүге дээрге, Арыг-Үзүү суурда кара чаңгыс шаң ында. Баштай арыглаан тараавысты бараанныг чээли дуглаарынга, артканын үрезинге, өскезин садып-саарар бис. Акша-төгериивисти, өске-даа орулгавысты камныг чарыгдап, бар машина-техникавысты хумагалап, каш чыл болгаш бут кырынга туруптар арга бисте бар деп бүзүреп турар бис.

«ҮТКА 25 чылы» совхоз бууразa-даа, Арыг-Үзүүнүң кооператорлары, суурнуң чурттакчылары багай эвес амыдырап-чурттай берди. Шериг-оол Дизижиковичиниң ачызында мал чок турган кижилер малдыг-даа апарды. Ам хүндүс кудумчуларга машина-балгаттыг дүрген чоруур аргажок апарган деп болур. Кудумчу бүрүзүнде кастар кодан-кодан апаргылаан кылаштажып чоруур. Суур адаанда Баян-Өлчей дагда чурттакчыларның өшкү-хою айыраңнаан. Ол чүл? Байыш орарывыстың бир барымдаазы-дыр!

Ажылывыста чедир кылдынмаан чүүлдер ам-даа өңмежок. Эрткен чазын картофель олуртуп аар дээш чадаштывыс. Ооң кол чылдагааны — үрезин тыппайн барганывыс. Келир чазын ыыап-ла картофель болгаш ногаа аймаа өстүрер сорулгалыг бис. Үүге дээрге бистің турлаавыс эргиде турган совхозтуң огородунда болгай. Шөл-даа, суг-даа четчир. Картофель олуртур, ажаар техникавыс база бар. Чудуруун чудук адаанче супкан эвес, анаа олурбайн ажылдаза, мал-маганныг, тараа, ногаалыг, шыдалдыг чурттаарының аргалары бисте бар деп бодаар мен.

Тарып алган тараавысты хооруп, соктап, акша-төгерикти тып, кымга-даа чалынмайн чурттай бээр бис деп орарым бо. Ынчангаш «Кежик» кооператив бодун боду хандыртыныр, харын-даа артыкшылын рынокче киирип, далайга дамды дуза дээри ышкаш, республиканың экономиказынга үлүүн кадар дээрзинге, кандыг-даа чигзиниг турбас.

Петр ЧАШ.

Кооперативтің удуртукчузу.

ШЫНАРЛЫЫНДАН

«Кызыл-Тайга» совхозта агроном-бригадир Виктор Монгушка удурткан Инек-Даш аттыг чартык механизаттаттынган звено мал чеминиң белеткелинче август айның эгезинде киринкен. Ында кезер 2, бөлер 2, сөөртур 1 трактор быжыглаттынган. Олар 160 ажыг гектар шөлде меденіц баштайгы кезилдезин шалыпкын темпбиле чорудуп турарлар.

Бо хүннерде звено 60 тонна сигенни белеткээн, кезилдезн, бөлдурери ам-даа уламчылавышаан. Меденіц дужуду ортумаа-биле бир гектардан 30 центнер чедип турар. Часкы база чайгы суггатты шынарлыг чорутканындан дүжүт элээн элбек боop турарын звено удуртукчузу В. Монгуш демдегледи. Сигенчи звено бо чылын 610 тонна сиген белеткээр онаалдалыглар, ону күүседиптериниң арга-курлавыры оларда бар. Звенода он кижи хаара туттунган, шупту аныяктар.

Тракторлар онзагай туруушкун чок ажылдап турар, кывар-чаар чүүл курлавырлары бар. Ындыг-даа болза, сиген кезер машиналар үрелиишкинге таваржып, ажылга арай саадаглыг боop турар. Аңаа ажыглаар артык кезектерни совхоз директору, инженер оон-моон сураглап, айтыртынып, солчулганы кылып турар улус болду.

Сиген кезеринге Николай Күжүгет. Чойган-оол Монгуш, бөлеринге, сөөртүрүнге Базыр-оол Ооржак, Геннадий Ондар шалыпкын чоруп турарлар. Арат ажыл-агыйлыг Леонид Лакпа бодунуң техниказы-биле совхозка дуза кадып, сиген кезилдезинде идепкейлиг киржип турарын маңаа демдеглеп каары артык эвес боор.

Ниитиниң малынга чем-суур белеткеп турар сигенчилерни совхоз дирекциязы (директор О. Б. Ондар) аъш-чем-биле хоомай эвес хандырып турар. Кожуун төвүнден хлебти эккеп берип, эът-биле хандырып турары үзүктелиишкин чок.

Амырак ТҮЛҮШ.

Сүт-Хөл кожуун.

АК-ДАГНЫҢ ТАРААЖЫЛАРЫ

Каа-Хем кожуунуң Салчактар деп адаткан алышкыларның тараа өстүрер звенозунуң ажыл-ижи, амыдырал чуртталгазы-биле таныжар сорулгалыг аттаныптым.

Кызыл-Үзүктүң үстүү талазында Ак-Даг белинде бо чылгы үнген тараның бөраны ырактан-на алдын-сарала, харын-даа хоор-сарыг апарган чаптыла берген көстүп чыдыр. Дүжүдү ажааттынган шөлдерде тараа саваннары одуруглай, бир янзы аян киирип көзүлдү. Совхозтуң арга-дуржулгалыг алышкылар звенозунуң комбайннары машина-техниказы төц ажып көзриниске мыяда, ыйгыл иштинде тур. Одаг чанында кезек оолдар аъш-чем кылгач, чамдыктары комбайннарның кырында, адаанда бир-ле үүве кылган — ажаанзыраан турлар. Чем болгуже аарсаар үүвезин кылдынып турарын эскердивис.

— Эки-и, тараажылаа! Улуг үүлөөр бүдүнгүр боген! — дидим.

— Экии, экии! Чоруунар чогузун — дээш, көк баштыг, ортумак дурт-сынныг, улгады берген, ынчалза-даа адак-бышкаанның чиигги сүүгей тараажы холувус тудуп мендилешти. Алдарлыг Салчактар алышкыларның улуу Мекей-оол Салчак Коваевич дээрзи болду.

— Салчактар атакуют — деп, каш-даа кижи чугаалаанын дыңнадым. Ажылижиңер кайы-хире чоруп тур. Дүжүдүңер гадан...—деп чорумда, ол чугаалай-дыр:

— 150 гектар черниң дужүдун ажаадывыс. Ортумаа-биле 1 гектардан 7 центнер чедип тур. Ийе, хөй алышкылар бис Улуу мен. Назынымда, билиң кээримге-ле, ада-өгбелер техника-биле халбактанчын чораан. Комбайннар чедишпес, трактор-биле саваң иттирип, чеч чарып тур мен. Дүү оолдар-биле чугаалажып көрүнео. Чат-оол, Василий, Кавыжай, Сүрүн-оол ол-ла-дыр — дуңмаларым—дээш, комбайн дескинип, ону хынаан оолдарже айытты.—Боттарының шаа-биле шору оолдар. Каш чыл улаштыр тиилекчилер боop келдилер. «Че-ве» дишкеш, демниг ажылдаарга үүле бүдүнгүр. Оон-на улус Салчактар дижи берген Үшдөрт-даа звенолар турду. Сагыш-сеткил чаңгыс аай боорга, ажыл-үүле бүдүнгүрдүр—дээш, Мекей-оол Салчак паштаныш турган орус эжинге дузалажы берди.

Алышкыларны ажылындан чардыктырыш чугаалаштым. Ниитизи-биле оларның аъш-чем, кывар-чаар материалдар, артык кезектер дугайында хомудалы чок болду. Чат-оол Салчак:

— Дүжүт гадан 7-8 центнер-дир. Үе-шаг берге-даа болза, орар эвес, чүткүдүлле тур бис. Чүгле колбаса чок дээрден башка, бүгү чүве четчир — деп баштаканды.—Аъш-чемни боттарывыс белеткеп тур бис. Колдуунда-ла, доо турар Юрий Чернов аъш-чемни база бодуна белеткеп турар кижи.

— Агаар-бойдус аяс, техника сагыш ышкаш ажылдай бээр болза, чартык ай хире үеде дүжүттү доозун болуп арга бар. Че, дунмалар! Чем нениңкеш, шимчеп тураалыңар—дээш, ол одаанче уллапты.

Кундустугжулар муң бежеч сес гектар шөлдүң дужудүн август 26-да ажаап эгелээ. 200 ажыг гектарның дужудүн бо хүннерде ажаап алганнар.

Эрнизен ТЕЖИТ.

Биче бүдүрүлге

ДИРЕКТОР М. К. ЧЕРЛИК-ООЛ

Чүү деп чүү дээр боор, үе-шагның өскерлип, рынок-туң дошкун неглдези кижилерни бодандырып, тыппасты тып, тодуг-догаа амыдырал дээш болдунар бүгү аргаларны ажыглап турар. Чалгаашүшпең, шаарланчак азы өскээр чугаалаарга, арагадарыже хандыгар, билигмергежили куду. кызымак эвес, амыдырал дээш чүткүлү кошкак кижилерниң чурттаары ылап-ла бергедээ.

Үе-шагның неглдезин билип, аңаа дүүштүр хөделип, кызымак ажылдаар болза, черле ажырбас деп бодаар мен. Ооң чижээнге Терлиг-Хая биче бүдүрүлгениң ажыл-амыдыралын силерге сонуургадып көрейн.

Мооң мурнунда чылдарда Терлиг-Хая биче бүдүрүлге чери чугай өрттедип, белеткеп, ооң орулга киирип ап турган болза, ам бо хүннерде ооң дузалал ажыл-агыйы шапкын хогжүп турар. Чүгле чугай бүдүрүп, олче корүп алган орар болза хоржок дээрзин билгеш, бүдүрүлгениң директору М. К. Черлик-оол эрткен чылдан эгелээш ажылагыйын хогжудуп, калбартканы. Бо хүннерде ында чугай өрттедиринден аңгыда, чазаныр, ыяш дилдирер цехтер ажылдап эгелээн. Тараа далганнаар электрилиг дээрбеин эптеп тургузуп алганнар. Оон аңгыда суур чоогунда тараа, картошка тарыыр шөлдерни кажаалааш, оон чылдыц-ны чаагай дүжүттү ажаап ап турары чаңчыл болган. Эрткен күзүн олар ол шөлдериниң 50 т. кызыл-гасты, арбайны, 5 т. картошканы алганнар. Тараа барда ону саарып-сайгарып, хаван, даган-даа азырап болур. Тараа-ны хооруп, соктап чиирин чугаалаан-даа херээ чок. Бүдүрүлгениң хаваннары ам чөөрби ажыг, дагаа, кужу база арбын. Ында ийи кижи оларны чемгерип, ажаап, каактап турарлар. Арбын мал-маганныг араттардан садып-саарып алганы 200 ажыг хой, өшкүзүн суур чоогунга хүр-менди кыштаткан. Бүдүрүлгениң ажылчыныары хире-шаанче акша-шалыңын ап орарлар. Оон аңгыда ажылчыннарга тараанды, эъттооон-даа өске бараан-сараанны чиик өртекке садып турары улуг деткимче.

Часкаар суурнуң чонунга биче бүдүрүлге чери 40 шоодай арбайны халаска үлеп берген. Үе-шаг чеже-даа берге болза, ийи холунуң чеңин даап алгаш кызын ажылдаар болза, ажырбас дээрзин тер-лиг-хаяжылар бадыткап турар Эмин эрттир акша-төгерик манап, аңаа ынанып, чүү-даа чүве акшага кээп үзер-дир дээш олурып бээр болза, түүнел багай болур. Акша чокка кыдыныш болгу дег бүгү ажылдарны кылып, хөделир херек.

Терлиг-Хаяга чымыштыг хову ажылдары база чымыштыг эртти, бүдүрүлгениң директору боду баштаан шупту ховуга турду. Черип чардыргаш, тараазын тарып, картошказын слуртуп алганнар. Ам сиген кезилдези, тайгатаңдыда ыяш-даш дээш-ле ажыл баш ажыг. Келир кышка ыяк белеткенмес болза, талаар. Садып-саарар чугайын терлиг-хаяжылар өрттедип белеткеп алганнар. Оларның чугайының шынары эки. Аккыры дээрге карак чылчы. рыктаар дизе хөөрем чок. Амгы үеде чугайны белеткеп каан, кээп садып ап болур силер.

Монгуш ДӨРБЕТ-ООЛ.

Терлиг-Хая суур.

ДЕМНИГ БОЛЗА...

Сүт-Хөл кожуунуң «Ак-Даш» совозтуң ажыл-ишчилери эрткен чылды бүгү ажылдар талазы-биле үүгээр ажылдап эрттирдивис, эң ылаңгыя чаш мал төлүн камгалап аарының талазы-биле багай эвес көргүзүглерлиг болдувус.

Эрткен чылдың аар-берге уржуктарындан тарааны эвээш белеткээш, бо чылын ону катаптавазы-биле тараа-ны болур-чогууру-биле тараал бис. Амгы үеде тараның үнүжү эки, ынчангаш бо чылын бедик дүжүттү алырының бүгү аргалары бар. Дужудувүстү кызын ажаап-тежээп, чиирингe-даа, келир чылдың үрезининге-даа уруп белеткеп алыры — бистің кол сорулгавыс.

Амгы үеде келир кышка белеткед кидин түлүк чоруп турар. Совхоз бо чылын мал чемин план езугаар 831 тонны белеткээр ужурлуг. Бо хүннерде сиген белеткели уламчылавышаан.

Кижилериниң ажылдаар хөөнү шуут баксыраан. Ийе, чөптүг чылдагааннар бар, акша-төгерик деп чүвениң чогу, ону албайн турары, ынчалза-даа ажыл-агый хөй тараны өстүрүп, ажаап аар болза, дөмей-ле ажылчыннар, суурнуң чурттакчылары ону ажыглаар-ла болгай.

Эки шынарлыг мал чемин белеткеп албас болза, ооң сөөлүнде бергезин көргүзе бээр болгай, а сиген белеткелинге Ондар Дөңгүр-оол Дөмүр-ооловичиниң, Олег Чаш-оолович Кууларның звенолары, совхозтуң контора ажылдакчылары эки ажылдаан. Суурнуң албан-организациялары сиген белеткелинде хаара туттунган. Ол организацияларның чамдык удуртукчулары сиген белеткелинче шоолуг кичээнгей салбайн, оларга хамаарышпас үүвебиле дөмей хөөнүг боop турары өлдептиг. Бир эвес дем чок ажылдаар үүве болза, ийи-чаңгыс удуртукчулар чүнү-даа кылып шыдавазы билдингир.

Виктор ООРЖАК.

ИВИЖИЛЕРНИҢ ТУРЛАГ-ХОНАШТАРЫНГА

Тываның чеди үүзүн малының бир аймаа ивиниң баш саны хүн келген тудум кызырлып орары кижи бүрүзүн канчап дүвүретпес боор. Санаашкыннардан илереттинген, кудургайлаан санчурагайлар-биле кады малды ажаап, хайгаарап турар кижилериниң ажылдан, чурттаар арга-шинээ, шынан-ла, берге байдалда келген дээрзин амыдырал бадыткаар. Тожу кожуунуң совхозтарын ажылчыннарның чурттап турар девискээрлериниң аайы-биле төрел-бөлүктерге үүзүп, арбаннарны тургускан соонда безин байдал ниитизи-биле улуг-ла өскерилбээн.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының чанында Сонгу чүк улустарының корпорациязының даргазы Виктор Оюн төрел-бөлүктериниң турлаг-хонаштарынга барып, Кадар-Ос, Соруг, Чаагай-Ой ийи фермаларының малын санааш, кадарчыларның ниити хуралын эрттирген. Анаа мал эмнээр ажылды бут кырынга тургузуп, эмни болгаш бөрү хораның кайыын тып, садып алырының база ивижилерни аъш-чем бараанныгыбиле хандырарының талазыбиле сонгаарладыр болбас айтырыгларны чугаалашкан. Ол хуралга Геннадий Ак, Константин Шоодурай, Калбажы Ак олар санал берип, боттарының амыдырал-чурттаргазының бергеден келгенин ижин-кара чок сөглеп, ветеринар - профилактиктиг ажылдарның шуут чоруттунмайн турарын, оорга, думчук, өк-боостаа, ижин-шыйүндү аарыгларынга, бруцеллезка улур ажыл база-ла уттундурганын ул-г дувүрээзин-биле дыңнадып, хомудаан сеткилин илереткеннер. Тыва чернин ховар малдарының бирээзи ивини камгалап арттырар, өстүрер талазы-биле ажыл-херекчи чугаа база болган.

Ивижилерниң камгалап, өстүрүп алганы ивиниң анайларының 30 хуузун чылдында бөрүлер чип каар. Кожуун төвүнден аъш-чем-биле хандырылга хаулган. Бөрүлерни узуткааны дээш ынчылавга шаинал бербестээн, бөрү хораны шуут тывылбаттаан. Бо бүгү шаптараазынынар ажылды сегидеринге орук бербейн турарын хуралдын киржикчилери корпорация даргазынга дамчытканнар. Иви эъдин иштики хереглелге ажылган болбас, ону диригге шалың орнунга чарыгдавас, эм-оът, иви мыйызы, кат-чимис, дүшкен мыйыс болгаш өске-даа продукцияны бүдүреринге деткимчени коргүзер талазы-биле ТР-ниң Чазаа чогуур Хоойлуну база доктаалдарны хүлээп албас үүве болза, ивижилериниң ажыллан, чурттаар аргашинээ тонүп турарын саналонал бергеннер илереткеннер.

Совхозтар орнунга тургустунган төрел-бөлүктериниң ажыл-агыйларының бүдүргеп бүгү продукциязын чүгле Сонгу чүк улустарының корпорациязының даргазы Виктор Оюн төрел-бөлүктериниң турлаг-хонаштарынга барып, Кадар-Ос, Соруг, Чаагай-Ой ийи фермаларының малын санааш, кадарчыларның ниити хуралын эрттирген. Анаа мал эмнээр ажылды бут кырынга тургузуп, эмни болгаш бөрү хораның кайыын тып, садып алырының база ивижилерни аъш-чем бараанныгыбиле хандырарының талазыбиле сонгаарладыр болбас айтырыгларны чугаалашкан. Ол хуралга Геннадий Ак, Константин Шоодурай, Калбажы Ак олар санал берип, боттарының амыдырал-чурттаргазының бергеден келгенин ижин-кара чок сөглеп, ветеринар - профилактиктиг ажылдарның шуут чоруттунмайн турарын, оорга, думчук, өк-боостаа, ижин-шыйүндү аарыгларынга, бруцеллезка улур ажыл база-ла уттундурганын ул-г дувүрээзин-биле дыңнадып, хомудаан сеткилин илереткеннер. Тыва чернин ховар малдарының бирээзи ивини камгалап арттырар, өстүрер талазы-биле ажыл-херекчи чугаа база болган.

Ивижилерниң камгалап, өстүрүп алганы ивиниң анайларының 30 хуузун чылдында бөрүлер чип каар. Кожуун төвүнден аъш-чем-биле хандырылга хаулган. Бөрүлерни узуткааны дээш ынчылавга шаинал бербестээн, бөрү хораны шуут тывылбаттаан. Бо бүгү шаптараазынынар ажылды сегидеринге орук бербейн турарын хуралдын киржикчилери корпорация даргазынга дамчытканнар. Иви эъдин иштики хереглелге ажылган болбас, ону диригге шалың орнунга чарыгдавас, эм-оът, иви мыйызы, кат-чимис, дүшкен мыйыс болгаш өске-даа продукцияны бүдүреринге деткимчени коргүзер талазы-биле ТР-ниң Чазаа чогуур Хоойлуну база доктаалдарны хүлээп албас үүве болза, ивижилериниң ажылдан, чурттаар арга-шинээ тонүп турарын саналонал бергеннер илереткеннер.

Совхозтар орнунга тургустунган төрел-бөлүктериниң ажыл-агыйларының бүдүргеп бүгү продукциязын чүгле Сонгу чүк улустарының корпорациязының даргазы Виктор Оюн төрел-бөлүктериниң турлаг-хонаштарынга барып, Кадар-Ос, Соруг, Чаагай-Ой ийи фермаларының малын санааш, кадарчыларның ниити хуралын эрттирген. Анаа мал эмнээр ажылды бут кырынга тургузуп, эмни болгаш бөрү хораны садып алыр, акшаны болгаш ТР-ниң Чазаандан Тывада чаа тургустунган Сонгу чүк улустарының корпорациязының ажыл-чорудулгазын бүгү талалыг деткиирин дилээр дугайында хуралдың протоколунда айыткан.

Июль 1-ниң чиззин езугаар алырга, Тожу кожуунда ниитизиг малы: 2347 баш иви, чылгы — 151, хой — 213, өшкү — 74, инек 36 баш бар боop турар. Шээр болгаш бода малдар-даа кабын төнүп каар деп аан. Ивини Тожудан өске кожуннарга өстүрүп, малдаалы болдунар эвес, ынчангаш бо ажылче чогуур кичээнгейни угландырары чугула.

Шыдар МОНГУШ.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының кол мал эмчизи.

КҮЗЕГДЕ ХОНУПКАН

Маадыр-оол Дажы-Серенович Ховалыг «Сүт-Хөл» совхозтуң Алаак сүт-бараан фермазынга ажылдаанындан бээр он беш чыл чедип чоруур. Ол үслериниң дургузунда кадарчылан, сантехниктен, учетчиктел ажылдан келген. Чоокку чылдардан бээр ук ферманың бригадири апарган. Фермада ниити байдалга хамаарыштыр айтырыгларымга ооң харыызын доп-чулаарга мыныдыг.

Фермада ниитизи-биле үүс ажыг инек бар, оларның 74-үи саап турар. Ында 7 саанчы, 6 кадарчы быжыглаттынган. Инектериниң чамдыызы соглуп, өскелери удур төрүп турар. Ферма Хөндергейниң Ак-Хемге чайлаан. Хүнде ортумаа-биле 400 кг сүттү саггаш, Чадааныңның сүт заводунга дужаап келген. Мурнунда кожуун төвүнге садып, акша орулгазын киирип, ферма ажылдакчылары шалыңны ап турган. Чайгы үеде сүт садып алыр кижилер ховартаан, ынчангаш заводта дужаап турарлар. Чадааныңның сүт заводу кажан акша бээри билдинмейн турар.

Боттарынга быжыглаан инектериниңдеи саанчылар Светлана, Урана Монгуштар, Клара Ондар элбек сүттү саап ап турары мактанчыг. Ылаңгыя кадарчылар Сыпан-оол Монгуш, Василий Ондар инектерни сүүзүн оттуг черлерге кадарып, сүтсаанны элбедип турарлар. Быыаа ажаакчызы Марина Ондарның күш-ажылын маңаа демдеглээри чугула.

Бо чайын ферманың чеди саанчызы кадыкшылын экижидип Дус-Хөлге дыштангаш келгеннер. Совхоз дирекциязы (директор И. Ш. Монгуш) саанчыларның кадыкшылы дээш сагыш салыышкын кылып турарынга өөрүвес арга чок. Саанчыларның дыштанырынга аъш-чем, оран-сава-биле хандырып турган.

Бо хүннерде Хову-Аксы деп черде күзеглеп көжүп келген. Ферманың он эр ажылдакчылары чайгаар үнген сигенни хол кадыырбиле кезип турарлар. Бо чылын 100 ажыг тонна сигенни белеткээр онаалдалыглар. Ону кылып алырынга олар бүзүрелдиглер. Мурнуку чылдарда база ол хирени белеткеп ап келгеннер.

Чайлагга тургаш бир инекбиле элээн каш чылгы мал оорлатканын бригадир чугаалады, Инек ол хевээр барган, чылгы малдарны оонмоон сураглап, дилеп тургаш тып алган болдулар. Чурттаар оран-сава, мал-маган оорлаар чоруктуң кедерен барганын ол ханы дувурел-биле чугаалаар чорду. Оорларга удур кеземче хөрээн шыңгыырадырын чугаалады, ынчанмас болза, сорлаар чорук оожургавас дээрзин демдегледи.

Ферма ажылдакчыларын совхоз дирекциязы далган, тараа-биле үзүктел чок хандырып турар. Акша-төгерик дугайын маңаа чугаалаандаа херээ чок. Ажы-төлге идик-хеп, өөредилге хереклерни садып бээр дээрге акша чок боop турар.

Фермада өг-бүле бүрүзү картофель тарыыр шөлдүглер. Бо чылын ооң үнүжү эки болган. Кыштаг септелгезин көжүп келгеш кылыр улус болду. Баш удур септеп каарга, оорлар үптептоймаглап аппаар дээрзин бригадир чугаалады.

Карыма ТҮЛҮШ.

ТЫВА ЭДИЛЕЛДЕР

ЧӨӨК УРАН КЫЛЫМАЛЫ — сөөктен янзы-бүрү эдиледдер, хереклер, каасталгалар кылыр ус-дарганың кылымалы. Чижээ, амгы тыаларның эрте-бурунгу өгбелери сөөктен ча хыразын, колун, чирим толдарын (баштарын), ча-согунларын сыгырар молдуруун, чүген, чудар белдирлерин, кижен, дужак дээктерин, каас-коя даанныыш сывын, шуруларны, суглук дээрбээнин дээктерин, доншуну, шивегейни, үттээшти кылып ап чораннар.

ДАРГАННЫҢ ЭТ-ХЕРЕКСЕЛДЕРИ — хөрүк, күжү, дөжү, хөмүр кыскаш, демир согар маска, алага, монгун, хола, чес таптаар маска, шокар маска, мыйыс маска, хөө-бырза масказы, эгээ, өрүм, лап, кески (көгей кески, хөө кескилери), каңныыр (чүгүрүк каңныыр, дүлей каңныыр), дуңзаа, байбын.

ХӨРҮК — янзы-бүрү эт-хереклер соп кылыр демир кызыдар хөмүрүң одунун дүрген кыварынга эргежек чугула агаарны хөрүктедип, долдурар бурунгу дарган хереклер.

ЭЗИЛДИРЕР ХӨРҮК —рудалардан металлдар эзилдирип алыр тускай хөрүк. Бурунгу Тываның даг ус-тывышчылары чугула рудаларны чыдар черлерин тып ап, демир, хола, чес рудаларны болгаш металлдарны тускай эзилдирер хөрүктерге эзилдирип ап турганнар.

ТҮЛҮҢ ХӨРҮК— ийи хончу кылдыр тулуптай даараш, иштин хозан каан ийи адыр хадын ыяшта быжыглап каан өшкү кежи. Тулуп хөрүктү ийи тулуп (бирээзи ак, бирээзи кара өшкү кежи) хончузунуң аксында чартыыш ыяш тудага ийи холдун салааларын суп алгаш, хөрүктедир.

КҮЖҮ — хөмүрну хөрүктээрде хөрүктүң бажынга суп алыр дой-довурактан кылган карыш дурттуг хоолайжыгаш. Ол агаарны чыыр, хөрүктүң күжүн улгаттырар. Ынчангаш ону күжү дээр.

АЛАГА — аът дагалаар, өгнүң суугузунуң дагыр-хоолайы ышкаш көшкүн амыдырал-чуртталганың демирден кылган чугула эт-хереклерининг янзы-бүрү дугуруулларын кылыр бичии маска.

ШОКАР МАСКА — ак монгун-биле үүген суглуун, дээрбээн хөөлеп, каастаарынга хереглээр алагадан бичии маска.

МЫЙЫС МАСКА — те, чуима азы сыын мыйызындан кылган бичии, эң-не чиик маска. Мыйыс масканы монгүнден кылган дээрбек билзектерни, янзы-бүрү нарын бичии илчирбелерни сорбуландырбайн кылырынга ажыглаар.

ХӨӨ-БЫРЗА МАСКАЗЫ — монгүнден кылыр каасталгаларны (чүстүк, сырга, билектээш, эзер базыткыыштары, тыва тон өөктери, чулар, чүген белдирлери), монгун-биле каастаар эдиледдерни (оттук, бижек, дерги, дашка, дашка ширээзи), хөөлеп, каастаарынга ажыглаар бичии демир маска.

МӨҢГҮН ТАПТААР МАСКА — хүмүштүн (мөңгүнүн) — бот-шынарын чилирбес дээш (сорбуландырбас дээш) дескі бажын таспы чаныы-биле хоюглай чаныр каан маска. Дарган кижиниң уран-шевер усчузун мөңгүнү кажчаар таптаарындан билип алыр турган.

ЛАП — мөңгүнден, холадан, честен янзы-бүрү эт-хереклерни каастап кылырда хеллеп, чыпшырып алыр хереклер. Лапты хадың тозунун, кадыг кара картының, элепчуктуң, дой-довурактын, хүрээ-кагыы, сааттың, чигирнин, ыяш хырбазының, инек одээниң хүлүнүң холуксаазындан кылыр. Бурунгу тыва ус-дарганнар кырый бергеш, кылгач лептарын эт-хереклерни биле катай салгалдарынга дамчыдып бээр турган.

КӨГЕЙ КЕСКІ — 10—12 хире (оон-даа хөй боop болур) катташкак, бичии, чуга каңнардан тургустунган маска ышкаш сыптыг кески. Көгей кескини аъттың суглук дээрбээнин, тыва шоочаның янзы-бүрү хевирлиг хөө-каастаргазын мөңгүн-биле азы хола-биле кылырда эге баштай изеп алырынга хереглээр.

ХӨӨ КЕСКИЛЕРИ — мөңгүнден, холадан, честен кылыр янзы-бүрү эдиледдерни лапка хеллеп, чыпшырып алгаш хөөлеп, каастаарынга ажыглаар кескилер, хөө кескилериниң саны, хевларлери уран-шевер усчуруу аргаҮуржулгазындан, хөө-каасталганың уран аргаларын билиндинмаан чүүлдер ам-даа өңмежок. Эрткен чазын картофель олуртуп аар дээш чадаштывыс. Ооң кол чылдагааны — үрезин тыппайн барганывыс. Келир чазын ыыап-ла картофель болгаш ногаа аймаа өстүрер сорулгалыг бис. Үүге дээрге бистің турлаавыс эргиде турган совхозтуң огородунда болгай. Шөл-даа, суг-даа четчир. Картофель олуртур, ажаар техникавыс база бар. Чудуруун чудук адаанче супкан эвес, анаа олурбайн ажылдаза, мал-маганныг, тараа, ногаалыг, шыдалдыг чурттаарының аргалары бисте бар деп бодаар мен.

Тарып алган тараавысты хооруп, соктап, акша-төгерикти тып, кымга-даа чалынмайн чурттай бээр бис деп орарым бо. Ынчангаш «Кежик» кооператив бодун боду хандыртыныр, харын-даа артыкшылын рынокче киирип, далайга дамды дуза дээри ышкаш, республиканың экономиказынга үлүүн кадар дээрзинге, кандыг-даа чигзиниг турбас.

Петр ЧАШ.

Кооперативтің удуртукчузу.

Ус-дарганнарга, сайгарлыкчыларга

БИЛЗЕК — уваа-шээжекке (улуг-эргектен ыңай дөртку салаа) суп алыр ак-демир, мөңгүн, алдындан кылган хөрээжен улустың кааскалгазы. Билзек-биле каасталга 3-4 харлыг уругларның уваашээжээнге бөдүүн ак-демир дээрбек билзекчигешти суп бээринден эгелээр турган. Билзектің хевирлери шуру карактыг билзек, арынныг билзек, оорганыг билзек. Билзекти тыва ус-дарганнар назы каасталгазын (назы-хар аайы-биле каасталга) барымдаалап кылып турганнар.

ШУРУ КАРАКТЫГ БИЛЗЕК— чидиг-кызыл оңнуг, эртине даштан кылган шуру-биле каастаан, мөңгүннүң ак-демир-биле холуксаазындан кылган дээрбек билзек. Шуру карактыг билзекти ринден хамааржыр.

БАЙБЫҢ —ак оңнуг далганналчак бүдүмел. Байбынны сугга хайындыргаш, алдындан, мөңгүнден кылган кылыгларны каңнап, тудуштурган сөөлүнде бот-шынарын дедир эгидер дээш чуп, арыглаарынга ажыглаар.

ЧАҢЧЫЛЧААН КААСТАЛГА — бурунгу өгбелерни каасталгазындан ужуктаргаш, салгал дамчын келген национал каасталга. Тыва улустың чаңчылчаан (национал) каасталгазынга ширээниң, аптаранын, үлгүүрениң, уран сырыганың, деспениң, төрепчиниң, көгээжиктің уран хөөзи, тыва бижек хыныны, оттук, демирхомус хавының, чаңчыктың, өзерниң, чуларның, чүгенниң каасталгазы, дерги, чинчи, шуру, сырга, билектээш, чүстүк, билектээш, чавага, чалаа-кара хамааржыр.

ЧАҢГЫЛАР — ак-демир, хөлер, мөңгүнден, алдындан кылган, чамдыкта эртине даштан кылган шуру-биле каастап каан, кулак халбаның үттээш, суп аар хөрээжен улустың каасталгазы. Бурун тывага сырга каасталгазы 5-7 харлыг уругларга бөдүүн, ак-демир дээрбек 14-16 харлыг уруглар, оглемээн аныяк кыстар эдилеп чораан.

АРЫННЫГ БИЛЗЕК — мөңгүнден кылган, шейбексимээр арынныг, тыва угулзалыг (чамдыкта «олчей удаазыны», өттүнген уран хөөлиг), ортузунда кызыл азы өкпен эртине даштан кылган шуру каасталгалыг билзек. Аныяк кыстар кудазы дүшкен соонда дээрбек-билээн арынныг билзек-биле солуп алыр турган. Арынныг билзек оорганыг билзек ышкаш оглуг хөрээженнерниң каасталгазы турган.

СЫРГА — ак-демир, хөлер, мөңгүн, алдындан кылган, чамдыкта эртине даштан кылган шуру-биле каастап каан, кулак халбаның үттээш, суп аар хөрээжен улустың каасталгазы. Бурун тывага сырга каасталгазы 5-7 харлыг уруглларга бөдүүн, ак-демир дээрбек сыргажыгашты суп бээринден эгелээр турган. Сырганың хевирлери: дээрбек сырга доозу дээрбек, азы кулак дээрбектерлиг сырга, коңгулууржугаштыг сырга, шуру каасталгалыг сырга.

ДЭЭРБЕК СЫРГА — уругларның 14-16 харга чедир эдилээр бөдүүн, дээрбек хевирлиг (диаметри 1,5 см) сыргазы. Бөдүүн дээрбек сырганың сөөлүнде (өгленгиже чедир) нарын хевириниң доозу дээрбек азы кулак дээрбектерлиг сырганы эдилээр турган. Дээрбек сырганың нарын хевирлерин тыва ус-дарганнар уругларның назы-харының аайы-биле кылып турганнар.

КОҢГУЛУУРЖУГАШТЫГ СЫРГА — ак-демир, хүлер, мөңгүнден кылган бурунгу түрк хевирлиг дээрбек аскан уштуг, ишти хос коңгулууржугаштыг сырга, тыва ус-дарганнар коңгулууржугаштыг сырганы Кыдаттан эккеп турган эртине даштан кылган шуруларлар-биле база каастап кылып турганнар. Коңгулууржугаштыг сырганы куда дүжүрген сө

Чагыдылга-97

САГЫЖЫМ ЧЫРЫП КЕЛИР

«Шынны» — башкы бүрүзүнге

Улуг-Хем кожуунун школаларында болгаш уруглар албан черлеринде дээди болгаш орутмак эртемниг алды чүс ажыг кижи ажылдап турар. Оларның хөй кезии эрткен өөредилге чылында солуннар болгаш журналдарны чагыдып ап, боттарынга болгаш өөреникчилеринге ажыктыг кылдыр ажыглап келгеннер.

Бо өөредилге чылының эгезинде чагыдылга дугайында айтырыгны база-ла чуаалаштывыс. Дыка берге болду. Чагыдылгадан кым-даа ойталавайн турар. Ынчалза-даа кожуунун башкылары май айдан бээр шалын албаан. Шөлээ база-ла куруг болган. Моон ужурундан бо чугула айтырыг амдыгаа чедир шиитпирлеттинмээн.

Ындыг турбуже школаларның болгаш уруглар албан черлериниң удуртукчулары, башкы бүрүзү чагыдылгалыг болурун чедип алыр сорулга-биле баштай-ла «Шын» солундан эгелээрин боттарының чөвүлел хуралынга дугурушкан.

Чүге дээрге «Шын» неделяда беш катап үнер, чагыдылгазының өртээ «Тувинская правда» болгаш өскедаа солуннардан оранчок чиик болуп турар. «Үениң өөнери», неделяда телевидение программазы болгаш өскедаа тускай арыннары болгаш булуннары, түүлдери, корреспонденциялары, репортажтары-биле ол онаа ылгалдыг. Ынчангаш кожуунуң өөредилге килдизи ол санаалды бүрүн деткээн, бир дугаарында ону чагыдып эгелээн.

Ирина ЛЕСПИЖЕК.
Кожуунуң өөредилге килдизинин эргелекчизи.

Музейивис

Шагаан-Арыг хоорайда чурт-шинчилел музейи бар. Ол ажыттынгандан бээр ам таптыг-ла беш чыл боон тур. Ону тургузарынга «Алдан-Маадыр» музейинин коллективи кол рольду ойнаан болгаш, ам бистиң музейивис ооң бир салбыры боон турар. Кожуунун төөгүзүнге хамаарышкан материалдар чылдан чылче немежип кээп турар. Ынчалза-даа келир чылдың солун, сеткүүлдерин чагыдып алыр дээш чадаштым. Эрткен чылын база ынчалдывыс. Алдан-Маадыр аттыг музейнин дирекциязы оода Тыва Республиканың солуннарын биске чагыдып берген болза, четтирдивис дээр ийик бис.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.
Шагаан-Арыгда музей директору.

Санын кудулатпас

«Чагыдылга-97» дыка нарын байдалдарда чорун тур. Кожуунда чыл эгезинде чүгле «Шын» солунну бир мүн ажыг кезекти чагыткан болза, ийи дугаар чартык чылда чүс бежен ийи чагыкчы уламчылавайн барды. Шагаан-Арыг хоорайда мээн харылаан турар участогумда «Шынны» дөрткен дорт өг-бүле чагыдып алган. Чыл эгезинде-ле ындыг чүве. Ийиги чартык чылда ол хевээр арты. Чаа чылдың солуннар чагыдылгазын чурттакчыларга дыннадып чорун тур мен. Чагыдылганың саның черле кудулатпас дээш бүгү-ле хемчегленни участогумга алып мен.

Саяна САНДАК.
почтачы.

Солуннугда

Тывада үнүп турар республика солуннарын барык дөгерезин чагыдып аар чаңчылдыг кижи мен. Чеди айның пенсиязы өзөлдап үнзе-даа, «Шын» солунну баштай-ла чагыдып алдым.

«Шын» солуну латин үжүктер-биле парлап турда, ону үжүглеп турган бижикке өөренген мен. Ынчангаш «Шынны» башкым деп санап чоруур мен. «Шынның» өөреткен, кижизиткен кадрлары үжен чылдан бээр Тываның янзы-бүрү булуннарына ажылдап, чаа амыдыралды тургузарынга идепкейлиг киржип келдилер. Рыноктуг экономиканы ханыладыр дээш демиселге «Шын» база-ла мурнуку одуругларда чорун тур ышкажыл!

Почтачы чедип кээрге «Шынны» тудуп аарымга, сагыжым чырык апарган ышкаш апаргылаар. Ынчанмайн канчаар: даштыында болгаш иштикиде бүгү-ле болуушкуннарны оон билип ап турар болгай мен.

Монгуш КОНГАР.
Арыскан суур.

ЧАА ШКОЛА — БЕЛЭЭВИС

Качыкка чаа школа тудуун эрткен чылын чеди айдан эгелээш, ол-ла күзүн сентябрь төнчүзүнде доостувус. «Уургай» арат ажылагыйның тудугжулары кончуг шалыпкын, эрес-кежээ, карак-кыызыл-ла ажылдаанын черле демдеглевес арга чок.

Тес-Хемде күрүненин аныыр-тывыш черинин ажылчыннары интернатты база-ла кончуг кыска хуусаада тудуп бердилер. Олар дүнхүн дивейн, эртенги хаяадан караңгы имир дүшкүже дээр тудуг кылчып турдулар. Ам пекарня, чунар-бажын, хеп чуур чер, башкылар чурттаар дөрт өрээл бажын тудуун удавас доозар бис. Ол үчүгле дарый акшаланды-рыышкындан кончуг хамааржыр. Чаа школа ажылыышкынынга кээп киржип чораан ТР-нин Чазак Баштының оралакчызы Б. С. Шыырап бүгү байдалды эскерип көрүп, практиктиг дуза чедирери-биле бүгү-ле арга-хемчээн ап көөр болган.

Чаа школа, интернатты чоокта чаа ажыдып, ажыглалга киирген. Ажыдыышкынга Чазактың Өөредилге яамызынын, кожуун, суму чагыргаларының төлээлери, удуртукчулар, черле хөй-ле чүве киржип, ачы-буянын көргүстү. Школага мал-магандан эгелээш айтып, акшатөгерик, өөредилге херекселлерин дуза кылдыр өргүп берди. Дыка-ла буянныг чүве чорду. Бодум өг-бүлемнин мурнундан мал-маганны-даа айыттым.

Чаа школа, интернат — уругларывыска белээвис-тир.

Балан КУНГА.
«Уургай» арат ажыл-агый удуртукчузу.

Өрт халавындан чайлаар

САГЫНДЫРЫП ТУРБУЖЕ

ЧАА-ХӨЛ. Өл-чаъс, суг-суггат турда үнүш-дүжүт өзүп ковудээр. Оран-делегей кавсчараш, бай-байлак болур. Ындыг турда кижи база омакшылдыг, хөглүг болур. Кажан өрт деп сөстү аваптарга кижилерниң сагыш-өткили карангылап, карактарга хүл-ыйба, хоозургай ыш-бус бүргээн чер көстүр. Бойдустан өрт халавы ийи-чаңгыс таварылгада чанныкдиңмирээшкин, хат-чаъс соонда сывырындактар катташканда үнүп болур. Бистин амыдыралывыста болуп турар өрт халавы кижилерниң боттарының ээ-харыысалга чогундан, өжегерээн кылып турар үүлгедиглеринден болуп турар.

1996 чылдың бирги чартыында Чаа-Хөл кожуун девискээринге 16 улуг өрттер болган. Оон когаралы 71923334 акша болган, эрткен чылдың бо үезинге деннээрге 7 хуу улгаткан. Кол чылдагааны чамдык кижилерниң чүвени тоон көрбес, өрт чериниң ажылдакчыларының негелделерин күүсеттпес чоруундан боон турар.

Үе-шаанда бодамча-хынамчалыг ажылды кылбайн, ховуу-шөлдерге аза-огу орттедир, хаттыг хүннерде кывыскан курраг сиген бүгү ховуну шыва алгаш, чоокку даглары, шаттарны, кыштаг-күзеглер, сиген шөлдери, кат-чимистиг аргаларывыс хөйү-биле орттенген. «Ак-Хем» кооперативтер каттыжыышкыннын девискээринге улуг когаралды база болдурган.

Суурларда электри дериг-херекселлерин шын эвес, азы доктаамал хайгаарал чок тургусканындан өрттер үнүп турар. Өрт халавын болдурбас талазы-биле хемчегленни боттандырар ужурлуг удуртукчулар акша чогунга сылдап алгаш, тускай өөт щиттерин, элезиннинг хааржактар, суг курлавырлары турар черлер безин белеткеп албаан болуп турар. Кооперативтер, көдээ ажыл-агый удуртукчуларынга ол дугайын сагындырган-даа бол, ол хиреде ажыл кылдынмаан.

Кышка белеткел талазы-биле олалга системалары, хууда чурттала бажыннарының печкалары септеттинмээн. Чаа-Хөл суурда Октябрь 60 чылы кудумчузунга хамаатты Андрей Думенов соок күштели бээрге печкага улуг от салганындан, хоолайды меге кылдынганындан, бажыңның дээвиири орттенген. Өрт ажыллакчылары сагындырын турбуже, кызыы херимнер иштинге, бажын чаныига сиген-ширбиил, мал чеми сараттаар кижилер безин бар.

Борис БАЗЫРЧАП.
Чаа-Хөл кожуун.

НАМДАРДАН ОДУРУГЛАР

Улуг-Хем кожуунун өң улуг назылыг кижилериниң бирээзи Лапчаа Монгуш 1919 чылда Аргалыктының Ногаан-Даш деп черге төрүттүнген. Чаа-Хөлдүң Кара-Талга эге билиг школазының 4-кү клазын дооскаш, ачазы тараа тарып турда, аът-шары бажы мунуп, адаиезинге хой кадаржып, дузалажып өскен. 18 харлыг эр бооп өзүп келгеш, акылары Т. Хуурак, Т. Балчый-Нава, Т. Күске оларны эдерип, Тожудан, Устан аът шанаабиле бараан сөөртүп турган. Ооң ачазы Дунчун-Хөө Монгуш эрги Шагаан-Арыг деп черге школа, эмчи тудуу кылып чорааш, бисти өстүрген.

Ол үеде Тас-Булуң деп черге Шивит Дамба, Балчый-Нава, Дүнчүн-Хөө баштаан 10 ажыг өреге МЧАЭ тургускан. Даргазынга Шивит Дамбаны томуйлап алганнар. Л. Монгуш 1941 чылда ТАР-ның шериниче албан эрттирип чорупкан. Анаа баргаш, биче дарганың 1 чыл хуусаалыг курузун дооскан. Эки өөредилгелиг, корум-чурумнуг дээш улуг сержант эрге берген. Ревшериг сайыды Сувак Монгуштун дужаалы-биле Бай-Тайгаже Чүглүг-Хөл деп черже фронтучу Пичен-оол биле Лапчааны чоруткан. Оруу берге черге 1944 чылда, кыштадыр 50 тонна ажыг балыкты Тээлите эккеп, шериг машиназынга чүдүрүп чорудуп турган. Салбыр командири Лапчаа Монгушту эки ажылдааны дээш, командылал черге медаль болгаш 20 акша-биле шаннаан. Ол шагда Кызылга турган Тываның шериин Красноярскиже чорудупкан. Албан-хүлээлгезин Л. Монгуш аңаа уламчылап, 1946 чылда шеригден халажып чанып келген.

1947 чылда «Тас-Булуң» колхоз тургустунган. Оон даргазы Максим Чаш-оол, оралакчызы Лапчаа Монгуш турган. 1951-52 чылда колхозтарны каттыштырар деп айтыышкын үстүү черлерден келген болгаш, «Тас-Булуннуң» Көк-Чыраага Ленин аттыг колхозка каткан. Даргазынга Максим Чаш-оолду сонгаан. М. Лапчааны эки ажылдааны дээш, Москва хоорайже Бүгү-эвилелдин улус ажыл-агый чеминиккиннериниң делегелгезинче (ВДНХ) баар халас путевкабиле шаннаан. 1965 чылда Кызылга чолаачылар курузун дооскаш, Улуг-Хем кожуунун иштики херектер килдизинге үр үе дургузунда чолаачылап, ак сеткилдиг ажылдап келген. Лапчаа Монгуш биле Опанай Дарии өг-бүле тудуп чурттаандан бээр 52 чыл болган. Олар 6 оолду, 4 кызы өстүрүп кижизиткеш, эртем-билигге чедирип каанар.

Кызыл-оол ХОВАЛЫГ.

ШИИТПИРЛЕЖИРИ-БИЛЕ

Төөгүнүн хөй чүс чылдарда хөгжүлдезиниң дургузунда чамдык нациялар, чоннар хевирлеттиниң тургустунуп, а чамдыктары мырыңай чидиндаа турган болгай. Ооң чижектерин школага өөренип турган билип ап турдувус. А төөгүнү хандыр көре бээрге, дыка-ла солун, а чамдыкта шуут-ла хай-халаптыгдаа болуушкуннар тургулаар боор-дур. Тыва кижилер, боттарын ам-даа ынчаар адаттының чоруур кижилер бистин чер-чуртувустан ангыда Моолда, Кыдатта болгаш өске-даа чамдык черлерде чурттап турарлар. Ол улустарга барып, оларның амыдыралчуртталгазын, дыл-домаан сонуурган, шинчилеп чораан эртемденнериниң (чижээ, Марина Монгуш, Полина Серен болгаш өскелер-даа) бижээн үүлдерин, ажылдарын бо кижи аажок сонуурган танышкар. Чогум-na ынчангаш чоокта чаа Улан-Удэге болган бир чыышты дыка сонуургадым, бир талазында, өөренип турар эртемим аайы-биле, ийиде, тываларның салым-чолунга база демейлешкек үүлдер дугайын чугаалашкан боорга.

Ол чыышты Ийиги Бүгү-бурят съездинин ийиги чадазы (этавы) дээр болду. Анаа Бурятия Республикадан, Чита областан, Иркутск областың Усть-Орда округундан база КҮР-нун Иштики Моол автономнуг районундан делегаттар киришкен. Чугаалашкан айтырыы мындыг: Россия Федерациязында, ХКД-де, Моолда база Кыдатта чурттап чоруур буряттарның доктаамал ажылдаар төлөөлекчи организациязын тургузары. Ону бурят улустуң конгрези деп адаар дишкен. Съездиниң ажылынын үезинде Конгресстиң уставын хүлээп алган, оон чөвүлелин болгаш президентизин соңгаан.

Съездинин шиитпирлээнин езугаар Конгресс эрге-чагырганың база бир чергелешкек тургузуу болбас. Ол бурят улустуң дем каттыштырылгазының база оон политиктиг, хөй-нинти, чогаадыкчы организацияларының, эртем күштериниң болгаш ажыл-херекчи бөлүктериниң күженишкиннерин ук чоннуң амыдыралында эң чугула айтырыгларны шиитпирлээр сорулгабиле эвилелден каттыштырар талазы-биле телевиледлерни ажылдап кылыр организация болур. Конгресс бурят улустуң эрге-ажыктарын КНО-нун чурттар аразында болгаш девискээрлерде тургузугларынга, оон тускай организацияларынга (ЮНЕСКО, Кадык камгалалының бүгү-делегей организациязы, Азия-Оожум океан төвүлели, Делегейниң монголоид чоннарының ассоциациязы дээш өске-даа) төлөөлөөр болур. Чүге ындыг организацияны тургусканыл деп айтырыг тыптып кээр чадавас. Чамдык тайылбыр үстүнде бердингени ол. Чогум ол чүге черле ынча дыка эргежок чугула апарганын бурят улустуң төөгүзүн сонуургаар кижилер билип каан боор. 1937 чылдың март 26-да ССРЭ-ниң Төп Күүсекчи Комитеди ам конституцияга чөрүшкек деп сапаттының турар доктаал хүлээп алган, ону езугаар Бурят-Моол Совет Социалистиг Республиканың административтиг тургузуун оскерткеш, республиканың девискээринің барык чартык кезиин ында бурят чурттакчылары-биле кады Иркутск, Чита областарга дамчыдып берипкен. Ол дугайын Ш. Чимитдоржиевтиң «Бистер — бурят-моолдар кымнар бис?» деп аттыг 1991 чылда үнген номунда билдингир, тода бижээн. Ындыг өскерилгенин түннелинде этникти болгаш культура харылзаалары дыка кошкаан, чаңгыс аай культураның, үжүк-бижиктиң болгаш литературлуг дылдың хевирлеттинери саадаан деп ында айыткан. Бодунуң төрээн дылын билбес бүдүн-бүдүн салгалдар өзүп келген. Төрээн дылы-биле чергелештир төрел-аймаан билбес кижилер көвүдээн.

Ындыг болзажок буряттарның орус чон-биле холужуп, каттыжын эгелээн ук республиканы каш кезекке чарганындан ужукталган дээр болза, чөптүг эвес апаар болбайн. Олар 1648 чылда-ла Россияның албатылары апарганы билдингир болгай. 1912 чылда Санкт-Петербургка парлаттынган «Моол болгаш моол айтырыг» деп номунга Ю. Кушелевтиң демдеглээни-биле алырга, буряттар орустар-биле шагда-ла холужуп, каттышкан, ындыг боорда ол чиик байдалдыг болган.

База бир билдингир, харындаа сураглыг кижиниң ол байдалды канчаар үнелээнин дыннаары солун. Ол дээрге өөлүүде православ христиан чүдүлгелиг апарган буддажы бурят, төвүт эмнээшкиниң доктору П. А. Бадмаев-дыр. Ол дээрге Ыраккы Төөн чүүкке XIX чүс чылдың төнчүзүнде — XX чүс чылдың эгезинде Россияның даштыкы политиказын чорударынга көскү рольдуг болган кижидир. Ол «Россия биле Кыдат» деп номунга (Санкт-Петербург, 1905 ч.) орус чоп Азия улустарының, оон иштинде буряттарның, салым-чолунга кампаар-даа аажок улуг ассимиляторжу рольдуг болган деп бижээн. Мында «ассимиляция» деп сөс кандыг-бир чон-биле өске чоннуң оон дылын, чаңчылдарын болгаш өске-даа үүлдерин шингээдип алыр орук биле холужуу, каттыжары дээн уткалыг хире. Буряттарның амыдыралынга орус салдарның ындыг эки утка-шынарлыг болган-болбаанын амгы үеде чугаалаары нарын деп билдинип турар.

Кандыг-үүү-даа болза ол салдар. ол «чорудуг» шагдала эгелээн болгаш уламчылаан турар-дыр. Оон түнелинде, бети дээрге, национал бот-онзагай чоруктун, бот-миннишкиниң эң чугула дөзү, үндезини, этниктиг бот-медерелдің эгези болур дыл эн-не нарын байдалда келген деп съездиге катап-катап демдеглеп турган. Чогум-na ындыг янзылыг айтырыгларны шиитпирлээри, шиитпирлежири Конгресстиң сорулгаазы болуп турар чүве-дир. Ынчангаш Конгресстиң ажылчорудулгазы бурят улустуң чурт-девискээрин каттыштырарынга эвес-даа бол, оон угаан-бодал, сеткил-сагыш талазы-биле каттыжыышкынынга, чаңчылчаан культуразын, дылын, национал чаңчылдарын, езулалдарын катап тургузарынга идиг болур боор деп идегээр апаар-дыр. Россияжы тыва кижилерниң мурнунда мындыг айтырыг бо хире чидиг турбайн турары билдингир. Ынчалза-даа эки боданын көөр болзувусса, оларның организациязы ышкаш каттыжыышкын турар чүве болаа, шиитпирлээр айтырыглар, кылыр ажылдар хөй-ле болду бе.

Органа ПАТСАК.
Санкт-Петербург университединиң чоон үүк факультединиң студентизи.

ТУДУП, КЫЛЫП...

Эрткен чеден беш чылдарны бодап сактып келирге, үш үе-чаалыг хөгжүлделарни эртип келген. Амгы үеде Тываның девискээринде чурттап турар чоннуң сагыш-сеткилинге дүүштүр делегейде эп-найыралдыг национал харылааны быжыглаары дээш ажылдап, чурттап чорааннар.

Тываның эрге-чагырга органнары эрткен үелерде кода-хоорайларны, кожууннар, суму-суурларны тургузар, мал бажын 2 миллион ажыр өстүрер, школа-өөредилге, чоннуң кадык-чаагайы эмнелге черин сайыырадыр, корум-чурумну, хоойлудүрүмну сагыш, күүселиг дээш кичээнгейни углангырып, тургузуп келген. Ынчан кижи бүрүзү ажыл дээш кызар, хире-чергези-биле эт-херексел үүлдерни боттары кылып алыр чораан. Чижээлээрге, кызыл-тас даңганы кылыр даш-биле кылган хол дээрбеги барык өг-бүле бүрүзүнге, суг күжү-биле ажылдаар далган тээрбелери Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү суурга, Торгалыгның Кызыл-Эрикке, электри станциязының күжү-биле ажылдаар дээрбе Тандының Элегеске, Тожу кожуунга өөнүг конфеталарны, янзы-бүрү кат-биле доскаар-доскаар варреньелерни, Кызыл-Арыга кара болгаш кызыл-хүрен оцнуг булгаарларны, Кызылга кидис-идиктер, булгаардан сапогтар, алгы тоннар болгаш өске-даа хептерни дааран, шойдан демир херимнерни кудуп турган. Ам бо үүлдер шупту ара кагдынган.

Ол үелерде Танды, Улуг-Хем болгаш Бии-Хем кожууннарга тараа тарыырда хөрегларлаар андаазын, илпир дээн чижектиг үүлдерни дарганнар боттарының угаангыр-сагыныры-биле кылып алыр чүве. Тараа кезер, сиген кезер кадыырлар, терге, шанактар барык өг-бүле бүрүзүнге турган. Бо бүгү ажыл-үүлени күүседип, бодунуң чуртунга чаагай үүлдерни кылып, Тываның аратчонунга ак сеткили-биле бердинип ажылдан чораан хоочун кырган эш-өөрлер эвээжээн. Ам барык сезен ажыг хар назылыг.

Моон соңгаар бистиң бичии салгакчыларывыска ада-өгбелериниң канчаар чурттап чораанын билип алырынга, база чурттап чоруур орнубажың, хоорай, суурларны кырган ада-иелериниг кылып тургускан деп сактып билиринге дуза болур боор. Кижи бичиизинде улуг улустар мынча деп сургап чагыр чүве. «Бакты бажың ажыр октап чор, экини эктин кырынга салып ап чор» азы «Бурунгаар көрүп, экини бөда, хая көрүп бакты бода».

Мижит ДОНГАК.

ХООЧУН-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының күрүненің өртке удур албан эргелелинге ортумак дурт-сынныг, делгем хөректиг, бажының дүгү «хырааланып» көгере берген, даштыкы хепсыны интеллигент аян-шинчилиг, назы-хары чеден ажа дүжүп чоруур кижи кирип келди. Мендележип, дөрже чалаан, кандыг херектиг келгенин сонуургап айтырдым. Ол менче хүлүмзүрүй аарак, таныыр кижизи дег көргеш, келген хөрээн чугаалавышаан, мээн-биле эвилеөөлдек танышты.

Тываның өртчүлериниң хоочуну, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Сундуй Чалзапович Куулар-биле эки таныжар апарган бис. Ужурашкан санывыста-ла Тываның өрт камгалал чериниң укталып тывылган төөгүзүн, эртип келген аар-берге дайынчы оруун сонуургадыр кижи. Төөгүге хамаарышкан өрт чериниң дугайында чугааларын дыннаарга солун.

Сундуй Чалзапович Сүт-Хөл кожуунга 1925 чылдың чазында төрүттүнген. 5 айлыг бичии чаш турда-ла, оон адазы хенертен «бүдүрээн». Чааскаан арткан аваазы, угбалары, акылары биле хеймерин, 2-1 хөр ылгалдыг 10 чаш ажы-төлүн өстүрүп каан. Чартык өскүс чурттала чежемейниң-даа берге болза, ажылга ынак, шимченгир бичии оол эрес-кежээ, эвилең-чымчак кылдыр өзүп келген.

1941 чылдың июнь айда ССРЭ-ге дайын эгелээн. Алдан-Маадыр сумузунуң арбан даргазынга оралакчылап ажылдап турган ол аревэчи Кызыл Шеригге бир чыл ажыг дузаламчы — белектер чыып, ону төнче чорударын удуртуп кеген. 1943 чылдың эгезинде Тываның тос кожууннарындан аревэчи аныяктарны Кызылга келдирткен сөөлүнде, оон амыдыралы болгаш ажыл-агыйы найысылалга уламчылаан. Дыка хөй кады келген өөрлерин Эми Нарын алдын уургайларынче, хоорайның оудурулгелеринче хуваалда езугаар чүк быдаргай тарадыр чорудупкан. 18 хар четпээн, бичии Сундуйну эгезинде Тыва Төп кооп-түң улуг складында тур ажылдаткаш, удатпаанда Иштики херектер яамызынга албан хаары-биле арттырган. Сагыш ышкы чүве кайда боор, ол үеде ТАР-ның өртке удур эвээш санныг шериниң корум-чуруму ТАР-ның аътты шериниң уставы дег шеригжиттинген, шыңгыызы хөлчок турган. Дүне-хүндус дивейн «өрт-өрт» деп кидарга төлептиг, онаашкан ажыл-херээнге бердинген, садыг-сайгарылга ажылдарын ханы билир, хереглекчилериниң негелде хомудалдарынга, чагыг-дилеглеринге сагыш човангыр ажылдакчылар кылдыр боттарын көргүскеннер. Ам оларның династиязыда (салгал дамчаан ажыл-херээн) оолдары, кыстары, харын-даа оларның ажы-төлү уламчылап турар.

Сандыр-оол Салчаковичиниң дооскан мергежили чолаачы-садыгжы. Ооң улуг акызы Сынаа база ындыг мергежилдиг. Олар ийилээ Бай-Тайга кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң эге баштайгы чолаачы-садыгжылары. Ынчангаш оларны көдээниң чону, эң ылаңгыяда малчыннар онзагайы-биле хүндүлээр ужуру-даа ол. Оларга улаштыр база бир дуңмазы Николай Кызылдың садыг сургуулун дооскаш, чолаачы-садыгжы мергежилди чедип алган. Үш алышкылар автосадыглары-биле кожуунуң ырак-чоок хонаш-турлагларын, фермаларын, бригадаларын доктаамал эргип-кезип, көдээ чонну херегледдин чугула барааннары-биле үзүктел чоккa хандырып, оларның хуудa чагыг-дилеглеринде даа күүседип берип, чонунуң хүндүткел-макталын чаалап ап, үре-түңнелдиг ажылдап келгеннер. Олар каяа-даа күзенчиг аалчылар. Ынчан («коммунизм үези»), үе-шаг эки, бараан-сараан өлбек, кандыызын хереглээрил оон садыын алыр, акша-төгерик ажылдан кааны-биле ай санында үнер турган. Ынчангаш автосадыжы алышкылар бердинген садыг-сайгарылга ажылдарының планыг онаалдарын доктаамал долу болгаш ажыр күүседир турган.

Алышкыларның улуу Сынаа Салчакович ам пенсияда.. хуузунда дузалад ажыл-агыйын сайыырадып, хөй малмаганны азырап өстүрүп, бай-шыырак чурттап орар. Ол «Кооперацияның хоочуну» медальдың болгаш өске-даа шанналдарның эдилекчизи. Ооң өг-бүлезиниң ээзи Долзак Достаковна Маадыр ие, «Кооперацияның хоочуну» медальдың болгаш «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниң эдилекчизи, пенсионер.

Николай Салчакович база-ла хууда хөй мал-маганныг, бодунуң ажыл-амыдыралын хөгжүдүп, үениг негелдезинге дүүштүр садыгсаарылга ажылдарын кылып, бай-шыдалдыг, эки чурттаарының чаа арга-хевирлерин шилип алган, ажылдап-чурттап чоруур. Ол алды кыстарның адазы. Кыстарының иезин Чечекмаа Дертен-ооловна хуужуттунган «Хөөлер» аттыг чонга ачы-дуза чедирер биче бүдүрүлге чериниң даргазы.

Ширнин-оол Салчакович садыгжы мергежилдиг, хөй чылдарда садыг шугумунга төлептиг ажылдаан, ам Кызылда чурттап чоруур.

Сандыр-оол Салчаковичнин даштындан көөрге ортумак, тырың мага-боттуг, оожумтоптуг бүдүштүг, бежен хар үезинде назылыг кылдыр көстүр.

Үстүнде адааным акыдуцмаларындан, ооң хууда амыдырал-чуртталгазы, салым-чолу бир ангы чаяалгалыг болуп, бир дески болбаан. Аныяк өг-бүленин амыдырал-чуртталгазы чаа-ла бут кырынга быжыг туруп келгенде, амыдыралының каастакчызы, дөрт бичии чаштарны чырык черге чаяан төрүп берген ынак эжиндей (ол эмчи сестразы) хенертен чарлып, чаш ажы-төлү-биле чааскаан артып калган. Уругларының бичези ынчан алды айлыг турган.

Аваазын солуп, ажы-төлүн азырап өстүрөр онаа бедик харыысалганы Сандыр-оол Салчакович төлептин-биле күүседип шыдаан.

Улуг уруу — Марина дээди эртемниг башкы. Ол ам Тээлиниң № 1 школазында орус дыл башкызы болуп, 10 чыл ажылдап турар. Школаның бедик биллиглиг, эки ажылдыг аныяк башкыларының бирээзи. Күдээзи Оюн-оол Салчак төрүмелиндеп чаяаттынган уран-шевер мастер. Тээлиниң Х. К. Тойбухаа аттыг чурулга школазының башкызы, Көп-Сөөк оглу.

Ийи дугаары, оглу Шолбан бодунуң шериг хүлээлгезин Афганистанга эрттирген, афганчы. Ол политехникти институт дооскан. Кени Алена Барнаулдуң күрүне университедин дооскаш, Кызылдың башкы институдунга башкылап турган, ам Санкт-Петербург хоорайда аспирантурада өөренип турар. Аныяк өг-бүле ам ол хоорайда чурттап, Шолбан мергежилиниң аайы-биле ында инженерлеп ажылдап турар. Оон бичези Виктория Кызылдың автоорук техникумунуң бухгалтер-экономист салбырын, күдээзи Адар-оол Хертек политехниктиг институт доосканнар.

Хеймери аваазы чок апаарда ачазының холунга алды айлыг арткан Людмила база угбазы Викториянуң өөренип доосканы автоорук техникумнуң бухгалтер-экономист салбырын дооскан. Ачазының хеймер кызы безин ам ава апарган. Чаптанчыг чараш, бичии кызын азырап, өстүрүп орар. Күдээзи Тываның хоочун юристериниң бирээзи, репрессияга таваржып чораан Серин-оол Сарыглар-ның оглу Валентин Серин-оол. Ол тудуг талазы-биле тускай мергежилдиг.

Сандыр-оол Салчаковичниң ажы-төлү ам боттары бот-тускайлап өг-бүлелерлиг, ажыл-амыдыралдыг, ажы-төлдүг ача, авалар апарганнар.

Өскүс ажы-төлүн азырап өстүрүүшаан, Сандыр-оол Салчакович бодунуң хууда ажыл-амыдыралын черле кошкаш кылбаан, кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниге он чеди чыл чолаачы-садыгжылаан, кожуунуң кижи эмнелгезинге он ажыг чылдарда чолаачылаан, сан-хөө хөрецги талазы-биле эвээш эвес курлавыр-шыгжаглыг, дөрт-беш өрээл орду бажыңныг, гараж кажаалыг, хууда чиик машиналыг, көдээде хөй мал-маганныг, балдыры дыңзыг, бай-шыырак чурттап келген. Боду шыдал-быралыг болгаш уругларын өртем-билигге өөредип доостурган. Бодунуң төлептиг, быжыг туруштуг мөзү-шынары-биле ажы-төлүнге ада-ава сагыш салыышкыны-биле Сандыр-оол Салчакович чон, эш-өөрүнүп, эң ылаңгыя төрелдешкен чону—кудалаының хүндүткел макталын чаалап алган, ачы-буянныг ада,алды бичии чаштарның кырган-ачазы.

Сандыр-оол Салчакович ам бежен арттың бедиин ажа базып, бежен беш харлаан. Ынчангаш аңаа ажы-төлүнүн, арат чонунуң өмүнээзинден буян чолду, быжыг кадыкшылды, ажы-төлүнүп, эш-өөрүнүн чон аразынга ам-даа хөй чылдарда узун назылап чурттаарын йөрээл күзеп каалыңар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

КАЙЫЗЫ-ДАА САДЫГЖЫЛАР

Богда шажынның буян-кежик йөрээген ном-суду-биле («Очур-маанай») холбашкан болгаш ындыг турганы ол боор, тыва (эр улустуң) аттарында эң нептерецгей аттарның бирээзи — Очур. Тываның кайы-даа кожуунларында ындыг аттыг улус хөй.

Ылаңгыя Бай-Тайга кожуунда бо ат эң нептерецгей болганы-биле бирээзин өскезикден ылгаштырып, тодаргай адап айтыры-биле, оларга шола аттарны чон тыпсын каан. Чижээлээрге, Кара-Очур, Ак-Очур, Кыдат-Очур, Дорзук-Очур, Закон-Очур, Тенек-Очур, Көгээр-Очур дээш-ле уламчылап чорун бээр... Кожуунуң хереглекчилер ниитилелин, садыг шугумун үндезилеп тургускаш, аңаа бодунуң бүгү күш-ажылын сарааалгадып, 40 ажыг чылдар дургузунда үзүктел чок садыгжылап келгеш, барык сезен хар чедир чырык өртемчейге чурттааш, бурганнаан, чонунда садыгжы — Очур деп хүүтүктелдиг ады-биле сурагжаан Салчак Седенович Очурнуң ортун оглу Сандараа (чонда нептерээн ады Сандыр-оол, мен база бо адын адап бижиир мен) Салчаковичи ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныштырын көрейн.

Бай-Тайга кожуунуң садыг шугумунга ачазын салгаан садыгжы алышкылар: Сынаа, Сандыр-оол, Ширнин-оол, Николай олар ачазының удуртулга - башкарылгазы-биле хөй чылдарда чонунга бараан болуп, мактал-шаңналдыг киржип, чонунуң хүндүткел-макталын чаалап ап, үре-түңнелдиг ажылдап келгеннер. Олар каяа-даа күзенчиг аалчылар. Ынчан («коммунизм үези»), үе-шаг эки, бараан-сараан өлбек, кандыызын хереглээрил оон садыын алыр, акша-төгерик ажылдан кааны-биле ай санында үнер турган. Ынчангаш автосадыжы алышкылар бердинген садыг-сайгарылга ажылдарының планыг онаалдарын доктаамал долу болгаш ажыр күүседир турган.

Алышкыларның улуу Сынаа Салчакович ам пенсияда.. хуузунда дузалад ажыл-агыйын сайыырадып, хөй малмаганны азырап өстүрүп, бай-шыырак чурттап орар. Ол «Кооперацияның хоочуну» медальдың болгаш өске-даа шанналдарның эдилекчизи. Ооң өг-бүлезиниң ээзи Долзак Достаковна Маадыр ие, «Кооперацияның хоочуну» медальдың болгаш «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниң эдилекчизи, пенсионер.

Николай Салчакович база-ла хууда хөй мал-маганныг, бодунуң ажыл-амыдыралын хөгжүдүп, үениг негелдезинге дүүштүр садыгсаарылга ажылдарын кылып, бай-шыдалдыг, эки чурттаарының чаа арга-хевирлерин шилип алган, ажылдап-чурттап чоруур. Ол алды кыстарның адазы. Кыстарының иезин Чечекмаа Дертен-ооловна хуужуттунган «Хөөлер» аттыг чонга ачы-дуза чедирер биче бүдүрүлге чериниң даргазы.

Ширнин-оол Салчакович садыгжы мергежилдиг, хөй чылдарда садыг шугумунга төлептиг ажылдаан, ам Кызылда чурттап чоруур.

Сандыр-оол Салчаковичнин даштындан көөрге ортумак, тырың мага-боттуг, оожумтоптуг бүдүштүг, бежен хар үезинде назылыг кылдыр көстүр.

Үстүнде адааным акыдуцмаларындан, ооң хууда амыдырал-чуртталгазы, салым-чолу бир ангы чаяалгалыг болуп, бир дески болбаан. Аныяк өг-бүленин амыдырал-чуртталгазы чаа-ла бут кырынга быжыг туруп келгенде, амыдыралының каастакчызы, дөрт бичии чаштарны чырык черге чаяан төрүп берген ынак эжиндей (ол эмчи сестразы) хенертен чарлып, чаш ажы-төлү-биле чааскаан артып калган. Уругларының бичези ынчан алды айлыг турган.

Аваазын солуп, ажы-төлүн азырап өстүрөр онаа бедик харыысалганы Сандыр-оол Салчакович төлептин-биле күүседип шыдаан.

Улуг уруу — Марина дээди эртемниг башкы. Ол ам Тээлиниң № 1 школазында орус дыл башкызы болуп, 10 чыл ажылдап турар. Школаның бедик биллиглиг, эки ажылдыг аныяк башкыларының бирээзи. Күдээзи Оюн-оол Салчак төрүмелиндеп чаяаттынган уран-шевер мастер. Тээлиниң Х. К. Тойбухаа аттыг чурулга школазының башкызы, Көп-Сөөк оглу.

Ийи дугаары, оглу Шолбан бодунуң шериг хүлээлгезин Афганистанга эрттирген, афганчы. Ол политехникти институт дооскан. Кени Алена Барнаулдуң күрүне университедин дооскаш, Кызылдың башкы институдунга башкылап турган, ам Санкт-Петербург хоорайда аспирантурада өөренип турар. Аныяк өг-бүле ам ол хоорайда чурттап, Шолбан мергежилиниң аайы-биле ында инженерлеп ажылдап турар. Оон бичези Виктория Кыз

Театр сезонунуң ажыдыышкынынга уткуштур

ШЫЛГАЛДА

Азы «Хайыраан боттуң» делегейже делгем базымнары

Бо чылдың март айда тыва театр бодунуң алдан харлаан юбилейин демдеглеп эрттирген. Ол юбилейни В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи-биле ажытканы база-ла таварылга эвес. Чүге дизе, ол шиини Башкортостан республиканың төвү Уфа хоорайга болуп эрткен түрк дылдыг улустарның театрларының делегей чергелиг көрүлде фестивальнче киржири-биле чаланган. Ол аалдаашкын бистің В. Көк-оол аттыг театрның амыдыралынга ийи дакпыр байырлал болганы демдеглевес аргажок. «Тыгандык» деп состу башкир дылдан очулдурарга «дөргүл-төрел», «ха-дунма» деп үткалыг. Ынчангаш ук фестивальдың үүгле ады безин шаг-шаандан дазыл-дамыры чаңгыс чоннарны чайгаар хаара тудуп турганзыг. Оон бир кол сорулгазы — театр талазы-биле чаңгыс аай организм болуп алгаш, уран чүүлдүн акы-дүңмалышкы шылгалдазын тудары. Шынап-ла, «Тыганлык» оон удуртукчуларының күзел турганы дег, езулуг байырлал болуп, улустар аразының улуг театр шуулганынче шилчий берген. Фестивальга дараазында тос театрлар киришкен: Башкортостанның М. Гафури аттыг академиктиг шии театры, Анкараның Күрүне театры (Турция), Акмоланың К. Куанышбаев аттыг хөгжүм-шии театры (Казахстан), Тыванның Күрүненин В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, Чувашияның К. Иванов аттыг академиктиг шии театры, Азербайджанның Күрүненин «Иуг» аныяктар театры, Татарстанның Күрүненин Г. Камала аттыг академиктиг театры болган Хакасияның национал театры.

Ангы-аңгы күрүнелерден келген театр бүрүзү янзы-бүрү жанрларга уран-чечен күжүн көргүзүп, ылаңгыя артисчи арга-мергежил, бедик режиссура болгаш сценография талазы-биле ылгалып турганнар.

Бистер бо удаада «Тыганлыкка» «Хайыраан боттуң» киириштирбес аргавыс чок болган. Чүге дээрге «Хайыраан бот» хөй чылдарда тыва театрның кол арны боор, режиссёрларның болгаш артистерниң чогаадыкчы дилээшкиннерин ханды-рып келген. Оон маадырларының национал овур-хевирлери болгаш дыл-домаа безин тыва чечен чогаалда онзагай черде болгай. А театрның бүгү салгалдары боттарының артисчи арга-мергежилин «Хайыраан бот» дамчыштыр сөстүрүп келген. Черле ынчаш, «Хайыраан бот» шаандан тура Саян артының «шылгалдаларын» ажып эрттеринге дадыккан шии деп санап чоруур мен. Оон дириг херечизи бодум чордум. Бир-ле дугаарында «Хайыраан ботка» чаа институт дооскаш, хып дээн аныяк турган Кенден-Хуурактары ойнаан мен. 1969 чылдың алды айда Якутиягa тыва литератураның болгаш уран чүүлдүн хүнери эртип турган. Анаа «Хайыраан боттуң» база аппарган бис. Бистин-биле автор чораан. Шиини Якутск хоорайның орус театрынга ойнаан а даартазында телевидениеге дорт эфир дамчыштыр бүгү Якутияга көргүскен бис. Ол-ла «Хайыраан бот»-биле Хакасияның Таштып, Аскиз кожуннарын кезип. Абакан хоорайның бодунга база-ла чеднишкин-биле ойнадывыс. Сөолгү үеде ук шиини чаа көрүш биле турган саныда-ла, көрүкчүлерниң болгаш критиктерниң сагыш-сеткилин оттурып изиг-изиг маргыллаалар солун, сеткүүл арыннарынга удаа-дараа үнгүлеп турган. Оон ындыг болуру чөп.

«Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп тыва үлегер чугаа бар. Оон шынныын бөгүнгү «Хайыраан боттуң» чижээ-ден безин эскерип чор бис. «Хайыраан бот» чаңгыс черде тырыкыланган дугуй дег турып берген» деп чемелелди бир дугаарында Виктор Көк-оолдуң бодундан дыннаан мен. Чогаадыкчы таптаашкындан ушта чүткээн шак ол бодалды Виктор Шогжапович 1973 чылдың эгезинде Чөөн-Хемчик кожуунга Дмитрий Фурмановтуң «Үймээн» деп шиизин ойнап чоруруста чугаалап чораан чүве. Ынчалзадаа бистің улуг өгбевис чаа көрүш-биле тургускулаан «Хайыраан боттарны» көрүп четтикпээн. Үеге таарыштыр «Хайыраан ботту» бир-ле дугаарында талантылыг режиссер Сергей Петренко тургускан. Орус режиссёрнуң ол базымы кончуг дидим болгаш хенертен күүсеттинген. Ынчангаш чаа «Хайыраан ботту» хүлээп алырына тыва көрүкчүлер ындыг-ла кончуг белен эвес болган. Ылаңгыя улуг назылыг көрүкчүлер шуурган дег удурланыышкынны идереткен. Сергей Петренко биле сценограф Валерий Шульга ол шиите ээрен хевирлиг «сүлде-шимелдени» ажыглаан. Ындыг янзылыг сценография амгы үеним театр философиязынга дүгжүп турганы чугаажок. Ынчалза-даа режиссёр шиинің иштики тургузуунга, дорту-биле чугаалаарга, эрги сценаларга шуут дегбейн барган. Ол Кара биле Седиптің көргүзүглерин чеже-даа тода, кыска шиитпирлээн болза өгнүн болгаш хөйнүн көргүзүглери ол-ла хевээр арткан. Режиссер кол кичээнгейин шиинің даштыкы сценографиязынче угландыргаш, иштики тургузуунче шоолуг-ла сагыш салбаан. Ылаңгыя шиинің кол маадырларының сөолгү көргүзүглерин тодарадып чадап, режиссер элээн-не мунчулган. Ол шиите колдуунда-ла Кенден-Хуурак Седипти өлүрүп каар, а Кара болу бижекеттитине бээр турган. А сөолзүреди улуг көрүкчүлерниң саналы-биле тыва кыс кижиниң бижекеттинерин солааш, Көк-оолдуу-биле хевээр арттырган.

Ынчан мен Седипти ойнап турдум. Шиинің баштайгы көргүзүү 1983 чылдың он айның 8-те Тываның хөгжүм-шии театрынга болган. Шак ол «Хайыраан бот»-биле баштай тыва көрүкчүлерге элээн чаңчыгып алгаш 1984 чылдың чайынында Саян ажып, Даг-Алтайны, Калмыкияны аалдаан бис. Горно-Алтайск биле Элиста хоорайларга тыва театрның хүннерин эрттирип турда, хөй шиилерден «Хайыраан бот» көскү черни эзлээн. Алтайлар-даа, калмыктар-даа «Хайыраан боттуң» амыдыралынга чоок көрүп, хөлчок сонуургаанар.

1984 чылдың тос ай, Москва хоорай, Ермолова аттыг театр. Сценада —«Хайыраан бот». Девиденчиин чүү дээр!... «Хайыраан боттуң» нейысылаал Москвага көргүзер деп чүве тыва театрга эң улуг харыысалга. Ынчан кижиниң бажынга кандыг бодалдар кирбес дээр. Ол кежээ Тыва Республиканың алдарлыг артизи Тамара Онлар (шиите Кара) кончуг-ла аар чүүкту чүктээн ийин. Дириг чорда оон кым-даа чүве айтыр-бан хире. Бодум хуумла Москвага болган ол шиини төөгү деп билип чоруур мен. Оон бээр ам он ийи чыл эрткен-дир. Үе өскерлип, салгалдар солушкан. А «Хайыраан бот» оруун уламчылавышаан... Бодум база назы-харым аайы-биле шиите Сарыг-Ашак апардым.

Аныяк режиссёр Алексей Ооржак сөолгү «Хайыраан боттуң» пролог биле эпилогтуг ынакшыл дугайында легенда кылдыр тургускан. Бо удаада ук шииниң амыдыралчы идик-хевинден уштунгаш, шупту киржикчилер театржыткан чаңгыс аай хеп-биле ойнаан. Театрның чогаал кезээниң редакторуу Эдуард Мижит режиссёрнуң бодалын езугаар шиинің сюжединиң аайы-биле, оваарымчалыг эдилге сестер киирген. Хамның алгыштарында чаарткан немелделер база бар. Шиниң хөгжүм талазы-биле кааскалгазыг аныяк хөгжүмнү Альберт Доржу багай эвес күүсеткен. Ылаңгыя бедик хөрээжен үннү эдеринче кылгаш, каргыраа, хөөмей-биле согажалап кааны ук шиининиити хөөнүнге онза дээштиг. Сөолгү «Хайыраан бот» чүнү-даа мурнай бодунуң сценографиязы-биле кол ылгалдыг. Легенда жанрынга чагырткан шак ол сценографияны Тыва Республиканың алдаалыг чурукчуу Валерий Шульга кылган. Ол тыва көрүкчүлерниң улуг сонуургалын хайындыган Ч. Айтматовтуң «Хүннүң дурту чүс чыл ажыг», «Иениң шөлү», А. Гельманның «Зинуля», Ж. Мольерниң «Скапенниң төрелиглери», Н. Гогольдуң «Көзержилер» болгаш М. Тиксмацунуң «Изиг үстүг ханы тамы» дээн чижектиг хой-хой классиктиг чогаалдарның кайгамчыктыг сценографияларын тургускан чурукчувус бо-ла болгай. «Хайыраан боттa» оон ээ шиите янзы-бүрү чүүлдерни күүсеттип турар. Ол чүгле Сарыг Ашактың ээ болуруудан аңгыда, Караның арыг иштинге чаштынып чоруур ос-чудуу-даа болу бээр, маадырның хайныккан сеткилиниң чажыттарын сөглээр «ынак Торгалыының хостуг кызыл дыды»-даа апаар. Ол хамаанчок шиининиң кульминациязын тодарадып, «көк дээр хөлбеш дээнзиг» хенертен калбаш кээп-даа дүжер. Ынчангаш Валерий Шульганың улустар аразының түрк дылдыг театрларының мөөрейиннче «Эң дээре сценография дээш» шаннал алганы таварылга эвес. Үстүнде адаанным тос күрүнелерниң төс театрларының аразындан «Хайыраан бот» сценографиязы-биле бистің профессионал чурукчувустуң шылгарап үнгени ол. Черле ынчаш, «Хайыраан боттуң» бүгү киржикчилери «Тыганлыкка» эр-хейлер болган. Бичии чаштар Аржаана Куулар биле Назын Шалыктың шиите киржилгези безин «салгал турда амыдырал төнчү чок» деп чүвени бадыткап турар. «Тыганлыкка» көргүскен бүгү шиилерни Россияның театр талазы-биле дээре дээн критиктери сайгарган. Түннелинде «Хайыраан бот» театр критиктериниң тускай шаннарын, кубок база өртежтиг белекке төлептиг болган.

Фестивальдың ажылынга Башкортостан Республиканың Президентизи М. Рахимов, Азербайджанның Культура сайыды, сураглыг ыраажы Полад Бюль-Бюльоглы, бүгүдее билдингир драматургтар Мустай Карим, Фарид Буляков башкир театрның чоргааралы Р. Исрафилов, Г. Мабрякова, О. Ханов болгаш уран чүүлдүн өске-даа ат-сураглыг кижилери киришкеннер. Ынчангаш Сарыг-Ашактың Хомду дайынынга Баз-уваа шерии-биле аткылажып-аткылажып, ийи кыдат чалаакара олчалап алгаш чаныг келгени дег, ыраккы Өфе (Уфа) хоорай чедип, «Тыганлык» мөөрейинге киришкеннимни хөөреп олурарым болдур ийин.

Солун-оол ЛЮНДУП.
Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи, театр уран чүүлүнүң хоочуну.

Тыва Республиканың Президентизи, Дээди Хуралы болгаш Чазаа республиканың Төп күрүне архивиниң директору

Билимаа Чыртак-ооловна
ШИРИН ООЛДУҢ

чурттталгазының 49 харлыында хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Билимаа Чыртак-ооловна ШИРИН-ООЛ

Тыва Республиканың күрүне архиви болгаш оон чогаадыкчы интеллигенциязы улуг чидиригге таварышкан. Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң директору, «Архив хөрээнин тергиини» хөрек демдээнин эдилекчизи Билимаа Чыртак-ооловна Ширин-оол озал-ондакка таварышкаш, 1996 чылдың сентябрь 28-те мөчээн.

Б. Ч. Ширин-оол 1947 чылда Улуг-Хем кожуунуң Чодураага малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Кызылдың башкы институдун 1970 чылда дооскаш, Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал школазынга орус дылды болгаш литератураны өөренікчилерге башкылаан. 1974 чылдан соңгаар архив ажылынче ону шилчиткен. Тыва Республиканың Төп күрүне архивинге эгезинде эртем ажылдакчызы турган. 1989 чылда Төп күрүне архивиниң ажылдакчыларының ниити хуралынын шиитпиринге үндезилээш, Б. Ч. Ширин-ооланы ТР-ниң Төп күрүне архивиниң директорунга томуйлаан.

Бодунуң практиктиг ажылын Билимаа Чыртак-ооловна эртем ажылдары-биле сырый холбаштырып келген. Архив херектериниң талазы-биле оон бижээни элээн каш номнар парлаттынган. Эшөөрүнге ээлдек, ажылынга ээ-харыысалгалыг болгаш үш ажы-төлдүн төлептиг иезин, оларнын уругларының буянныг кырган-авазы Билимаа Чыртак-ооловнаны коллективтин кежигүннери хүндүлээр турган. Оон чымыштыг ажыл-чорудулгазын болгаш эртем ажылдарын белии-биле үнелээн, ону шаннап-мактаан, «Архив хөрээнин тергиини» хөрек демдээ-биле демдеглээн.

Төлептиг, биче сеткилдиг Билимаа Чыртак-ооловна Ширин-оолдун чырыткылыг турасказалы бистің чүректеривиске кезээде артар.

БӨЛУК ЭШТЕРИ.

Баштактаныг

КИРИП КЕЛЗЕ-ЛЕ...

Өлбезек. Пекпес-оол, Хайынмай шөлээ үезинде «Заряга» олурупкаш, Бии-Хем өрү бир кара суг аксынга дүжүп каннар. Бойдустуң чурумалдыг, арыг агаар, айыран-чайт үнүжү оларны шуут сергедипкен. Баш аарыы «эмнээр» ээш кадайларындан чажырып алган «курлавырлары» безин «сыыгаваан» хевээр.

Каш хонганда олча-омак-даа арбын; кочал-кочал кат чыып, балык туткаш, чанарынга белеткени берген. Бадар баржа, хеме тыптыр боор бе, чеже «бадылаарыл», Өлбезектің бужурганыры-даа дам барган, өөрү «курлавырны чазар» деп сүме кадарга, «оон чайланар, оран-чүртүүнарның байлаан өрү чажыр, четтиргени дээре боор» дээш бажын чоорган-биле дуй тыртынгаш, чыдыптар апарган. Бир хүн Өлбезек чыда:

— Өлүр деп бодам алдым, чүү деп бодаар силер—деп айтырган.

Эштери кайгап-ла калганнар. Өске бажыңнар эжин соктап чиде бердиң деп кадайының чагыы ону дүвреди берген бе, азы дон кат эңдере чооглантарга иштинде ажып, хайның эгелээни ол бе, азы? Анаа Өлбезек боду харыылапкан:

— Бадып орар баржа мөдээзи дынналды. Ойтулаашаар дээш ону безин дынна-вадынар. Чанарывыстың чаңгыс аргазы мындыг, эки дыннап алыңар. Частырыг кылбайн эки хөделир болзувусса кадайларывыска чеде бээр бис. Өлген кижи боор чыдыптайн, чоорган-биле эки шуглаш боттарынар хөрек-теринерге чедир сугже сүзүп кире бергеш «эжиниг ыышкынывыс, дузалап көрүнер» деп алгыржыр силер. доктаавас шаа кайдал оон, доктаар ужурлуг.

«Чогаадыкчы» идеяны өөрү деткээн. Баржа доктаай бергенде оон капитаны Мельниченко айтырган:

— Чүге девидеднер чүүгүнер аар боорга албас-тыр бе?

— Чүүк даа эвес, эжиниг ышкындывыс, дузалап көр, өннүк.

— Бакай болган, дүрген салыр-ла, кайда бар силер—деп, Мельниченко айтырган.

— Кызыл кодаже, аалывыс ында.

— Куш эки, дүрген-дүрген. Сейба билир, бир хон даарта Кызыл бар, билдим?

— Ийе ийе, биллдивис, өннук.

Чоорган иштинде Өлбезекти көдүргеш, палуба кырынга салып каан. Баржа «кук-ку-ук» дээн соонда шимчеп үнүпкен Өлбезек бодап чыдарга эгээн-не чоруп келген хире. Муңгаш чоорган иштинде бузурнуккан кижиң шыдашпаан хире, бир-ле чүве тарт дээн соонда чоорган иштиндөн шынап-ла чыт-бус хөөрем кижи болза, бусталып үнүп тур дээр чыгыы, үнүп эгелээн. Палубага үнүп келген капитан «чоорганче» көөрге кижи бажы өндейип келген. Корткан уу-биле судно башкарар черинче маннаан капитанның бажынга каш секунда иштинде хөй-ле бодал кирген.

Пекпес, Хайынмай ийи чүвениң байдалы бергедээнин билгеш кочал балыыг, кадын тудуп алгаш чүвенин ужурун чугаалап, капитанга бааргa, ол улам ажынгаш, «аалчыларны» орук ара дүжүрер дей берген. Өлбезек өлүр эвес, баш «аарыы эмнээр аспирин» ала шаап алгаш, капитанга тейлээн. Капитанның арнынга хүлүмзүрүг ам-на «чуруттуна-берген.

— Күч, эки, Кызыл, кадай чоруур-ла—ээн соонда, баржа бадыпкан.

Арткан олчазын эжишкалер хем кыдыынга үлежиринден эпчоксунгаш, хем кыдыынче чоок Өлбезектің бажыңынга кире бергеннер. Ол аразында Өлбезек баш аарыы эмнээр «аспирин» садып алыр дээш магазинге саадай берген. Өлбезектің кадайы Өлзеймаа оларның келгенинге өөрүп тура, ашаанның мегеленип өлгенин шыч кылдыр дыннапкан боор тур.

— Ады безин Өлбезек ийик, кончуунарны, кайда кааптыңар ынчаш?—деп айтырып турда, эжик соктаан.

— Чаа, кириңер.

Кирип келзе-ле Өлбезек бо. Холунда «аът-сарлык»—коньяк аан. Ылап-ла корткач Өлзеймаа барып душкен. Ол-ла шии-биле «одунмаан». Та бузүреңер, та бузүреңер. Дыннааным-на ол.

Алексей АЛЕКСЕЕВ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Машина садып алыр силер бе?

Тыва Республиканың Күрүненің эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди эдилелге турган автомашиналарны болгаш техниканы садары-биле 1996 чылдың октябрь 15-те аукцион эрттирерин чарлап тур:

Аттары	Үндүрген чылы	Эге өртээмүн рубль
ГАЗ-3307	1993	9800
ГАЗ-3307	1993	9800
ЗИЛ-43410	1992	12250
КАВЗ-3979	1993	20400
ГАЗ-66 (техниктиг дуза чедирер машина)	1986	9000
ИЖ-2715	1989	10800
Автокран ЗИЛ-130	1984	(артык кезектер)
Автокран ЗИЛ-130	1985	(артык кезектер)
Автопогрузчик	1986	4000
Өрүмнээр станоктар	1992	1200

Автомашиналарның болгаш техниктиг херекселдериниң байдалын оларның турар черинге барып көөр.

Аукционга киржир дугайында чагыгларны 1996 чылдың октябрь 14-ке чедир дараазында адреске хүлээп алыр: **Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыңы, кабинет 424, телефон 3-78-24.**

Шилилге конкурс өзугаар

Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының яамызы күрүненің «Тудуг кылыглары» каттышкан бүдүрүлгезиниң (оон мурнунда Кызылдың бажың тудуг комбинады) директору албан-дужаалга ажылдаары-биле күзелдиг кижилерниң аразынга конкурс эрттирерин чарлап тур.

Негелдези: тудуг инженери, дээди эртем-билиглиг (экономист-даа болза ажырбас), удуртукчу ажылдарга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг.

Документилерни дараазында адреске бээр: **Кызыл, Красноармейская 76, «Тыва тудуг» АН-ниң бажыны, 2-ги каът, телефоннар дугаары 3-41-41, 3-85-23.**

Тыва Республиканың алдарлыг башкызы, «Улус өөредилгеэнинің тергиини хөрек» демдээнинің эдилекчизи, «Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы» деп номнуң автору

Донгак Чамбалович
СҮНДҮП ООЛДУҢ

1996 чылдың сентябрь 28-те 67 харлап чораан, хенертен мөчээнин дыннатпышаан, оон эш-өөрүгге, уругларынга, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Чоок кижилери.

Тыва Республиканың архив херектериниң комитеди болгаш Тыва Республиканың Күрүненин төп архиви «Архив хөрээнин тергиини» деп хөрек демдээнин эдилекчизи

Билимаа Чыртак-ооловна
ШИРИН-ООЛДУҢ

хенертен мөчээнин дыннатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ

Бистің эргим ачавыс, кырган-ачавыс Михаил Хүрбеевич **ЧЫПСЫН** бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглээн. Ол Кунгуртуг суурда чурттап, үр үениң дургузуунда арга-ыяш даамалы боор ажылдап чоруур. Ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, эш-өөрүрек ачавыска уруглары бистер чоргаа-даныр чоруур бис.

Хүндүлүг ачавыс Михаил Хүрбеевич, төрүттүнген хүнүңер-биле байыр чедирип кан дег быжыг кадыкшылды, аас кежикти, ажыл-ижинерге чедишкиннерни чүректің хамыыдыгын күзеп, йөрээливис!

Өснүн ээзи, болдары, уруглары кепээттери, күдээлери база хөй саныг төрелдери.

АУКЦИОНГА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Күрүненің эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1996 чылдың октябрь 10-да дараазында акционер ниитилелдерниң акцияларын садары-биле аукцион эрттирерин чарлап тур:

АН-ниң ады	Чиңгелде хевири	Устав езугаар өнчүзү	Өртээ, 1 акцияның өртээ мун рубль	Акцияларның саны
1. «Тыва хамааты тудуг»	II	19058	15	5526
2. Ак-Довурактың «Олча» даараныылга фабриказы	I	3111	4	63
3. «Элегес» (хана кылыгларының заводу)	I	8326	4	1668
4. АТБ «Кызыл агроүлетпүр транспорт-I»	II	5396	3,5	1270
5. КМК «Барыын-Хемчик»	II	3160	3	916
6. «Кызыл-Мажалыктың эт комбинады»	I	33548	4	4019
7. АТБ «Ак-Довурак»	II	12317	7	2540
8. «Тыва даг-дүгү тудуг»	II	1407	4	276
9. КМК «Дүрген»	II	2222	3	444
10. «Амыдырал хандырылга албаны»	II	19916	20	5776

Ол ышкаш хуу кижиге хамааржыр «Тыва опт» АН-ниң (эргиде Тыва садыг яамызының Абакан хоорайда баазазы турган) бирээзи-ле 20000 рубль өртектиг 500 акциязын база садып турар.

Аукционга «Хуужудулга дугайында» Хоойлунуң 9-ку чүүлүнге үндезилээш, өй-шаанда чагыгны болгаш эге өртээниң 10 хуу долаазын төлээн хуу кижилер болгаш юридиктиг эргелиглер киржир.

Чагыгларны 1996 чылдың октябрь 9-ка чедир дараазында адреске киирер: Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыңы, кабинет 424, телефон № 3-78-24.

Өөредилге номнарын — почта-биле

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы база республиканың федералдыг почта харылзаа эргелели ниити билиг школаларынга, өөредилге албан черлеринге ажыглаар 1997-98 өөредилге чылының өөредилге номнарын, методика болгаш тайылбыр номнарын почта дамчыштыр чагыдып ап болур дээрзин дыңнадып тур.

Чагыдылганы республиканың бүгү-ле почта харылзаа салбырларында хүлээп ап турар. Почта харылзаазының федералдыг албанының каталогу номнар деп каан эге, арын 184—193.

Көрүкчүлерни чалап тур

ТЫВАНЫҢ ВИКТОР КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1996-1997 ТЕАТР СЕЗОНУНДА РЕПЕРТУАРЫ:

04.10 В. Көк-оол «Хайыраан бот» (кежээ).
05.10. Х. Шириин-оол «Хостуг Тыва» (кежээ).
06.10 К. Драгунская «Вверх тормашками» (хүндүс).
—М. Тикамацу «Масляный ад» (кежээ).
12.10 В. Серен-оол «Амыдыралдың хээлери» (кежээ).
13.10 В. Серен-оол «Күдер аңчы» (хүндүс).
—Р. Тома «Сес ынак хөрээжен» (кежээ).
19.10 В. Көк-оол «Хайыраан бот» (кежээ).
Концерт «Акшазы хөй кадай болза» (кежээ).
21.10 Концерт «Ырлапсымза ындынныг мен» (кежээ).
26.10 Концерт «Ырлапсымза ындынныг мен» (кежээ).
27.10 Концерт «Чараш даштыг сайзанаавыс» (хүндүс).
—Р. Тома «Сес ынак хөрээжен» (кежээ).

Хүндүс болур шиилерниң эгелээри 12 шакта, кежээ болур шии-концерттер 17 шакта эгелээр.

ЧАЗАЛГА

«Шынның» 1996 чылда 114 дугаарының үшкү аразында Монгуш Эргептің «Кижинин байы» деп чүүлү корректорларның буруузу-биле «Кижиниң багы» деп парлаттына бергенинге редакция авторга буруузуна миннип тур.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906. корр. сч. 700161629. МФО. 49304729. ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелгеи Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген

Бүрүткеттиргеи дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейе барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Ь. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; оюунга — 3-34-39; 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 3-27-41; солун келбейи баргавда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун өеделяда 5 катаа үпер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5732. Чагыг № 105— 225.